
Доклад - Носенето на религиозни символи на обществени места /Страсбург, 09.02.2007/

Страсбург, 9 февруари 2007

GT-DH-DEV B(2006)004

УПРАВИТЕЛЕН КОМИТЕТ ПО ЧОВЕШКИ ПРАВА

(CDDH)

**ЕКСПЕРТНА ГРУПА ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЧОВЕШКИТЕ ПРАВА
(DH-DEV)**

РАБОТНА ГРУПА В

Доклад

Човешките права в мултикултурното общество

Носенето на религиозни символи на обществени места

СЪДЪРЖАНИЕ

Предварителни бележки. 3

1. Противостоящи права и интереси. 5

2. Приложими международни инструменти за защита на човешките права. 5

3. Приложима практика на Европейския съд по правата на човека, позиция на Комитета по правата на човека на Международния пакт за граждански и политически права и национална практика 7

3.1. Приложима практика на Европейския съд по правата на човека. 7

3.1.1. Ограничения, наложени на ученици и студенти в държавни учебни заведения. 7

3.1.2. Ограничения в контекста на трудовите правоотношения. 10

(i) Ограничения за държавните служители. 10

(ii) Ограничения в частния сектор. 12

3.1.3. Ограничения, свързани с обществената сигурност и здраве. 13

3.2. Позиция, приета от Комитета по правата на човека на Международния пакт за граждански и политически права. 13

3.3. Национална практика в страните членки: законодателство и съдебна практика. 14

3.3.1. Специфично национално законодателство или разпоредби, регулиращи носенето на облекло или символи, които може да изразяват религиозна принадлежност.. 15

3.3.2. Национална съдебна практика. 17

(i) Държавни училища. 17

(ii) Работно място. 19

(iii)

Други интересни обстоятелства. 20

4. Методи и фактори, взети предвид от Европейския съд по правата на човека и други органи при уравновесяването на противостоящи интереси и права. 21

4.1. Практика на Европейския съд по правата на човека. 21

4.1.1. Увод в ограниченията, допустими съгласно Европейската конвенция за правата на човека 21

4.1.2. Приложими принципи, идентифицирани в практиката на Съда. 22

4.2. Работа на ООН по проблема. 28

4.3. Някои насоки, очертани от Консултативния комитет за Рамковата конвенция за защита на националните малцинства. 29

5. Примери за национални инициативи и мерки за насърчаване на толерантността. 30

5.1. Създаване на институции/органи за насърчаване на межкултурния диалог. 31

5.2. Назначаване на омбудсман и разширяване на неговите функции. 32

5.3. Законодателни или нормативни мерки. 33

5.4. Национални семинари, конференции или кръгли маси и дългосрочни планове за действие 34

5.5. Инициативи, насърчаващи диалога между вероизповеданията. 34

5.6. Обучение на съдии и държавни служители. 35

5.7. Различни инициативи в сферата на образованието. 35

5.8. Медийни инициативи. 35

Приложение I – Приложими разпоредби на международните инструменти. 36

(пълен текст) 36

Приложение II – Цитати от присъди и решения на Европейския съд по правата на човека и на Европейската комисия по правата на човека, свързани с религиозните символи. 46

* * *

Предварителни бележки

1. Общата цел на действията, извършвани във връзка със защитата на човешките права в мултикултурното общество, винаги трябва да избягва каквато и да е дискриминация. Това означава, че трябва да се имат предвид правата на лицата, принадлежащи към определени части от населението, като религиозни общности, и да се избягва непряката дискриминация, например в резултат на подкрепата на общи мерки, които засягат непропорционално, без обективно или разумно оправдание, лица от тези общности. По отношение на проблемите, с които се занимава Работна група В, трябва да се припомни, че ограниченията на носенето на религиозни символи могат се изтълкуват като намеса в правото на всеки да изповядва своята религия, защитено от чл. 9 от Европейската конвенция за правата на човека (която за кратко ще бъде наричана ЕКПЧ или Конвенцията), в правото на всеки да не бъде дискриминиран, гарантирано от чл. 14 на ЕКПЧ и Протокол No. 12 и, в някои случаи, в правото на образование, заложено в чл. 2 на Протокол No. 1. Докато свободата на мисълта, съзнанието и религията като такава (вътрешна свобода или *forum internum*) е абсолютна, правото на всеки да изповядва своята религия или убеждения (външна свобода или *forum externum*) може да подлежи на определени ограничения, ако такива са предвидени от закона, следват легитимна цел и са пропорционални на тази цел (чл. 9 т. 2 от ЕКПЧ). Другите права, които може да бъдат засегнати, също не са абсолютни и могат да бъдат ограничавани при определени условия. Предизвикателството, пред което са изправени властите, е да постигнат справедлив баланс между, от една страна, интереса на членовете на религиозната общност да бъде

спазено тяхното право да изповядват религията си или правото им на образование и, от друга страна, интереса на широката общественост (например обществения ред, сигурност и морал) или правата и интересите на другите (например хората с различни убеждения или религии).

2. При опита да се балансират индивидуалните права и интереси и правата на другите или общественият интерес, могат да изникнат редица въпроси: правилата, наложени от определени религиозни убеждения, винаги ли са съвместими с принципите за равнопоставеността между половете? В училищата трябва ли да се вземе предвид възрастта на ученика и дали желанията на родителите са по-важни от тези на тяхното дете? Нужни ли са по-стриктни правила за учителите и преподавателите при условие, че те имат задължението да предават "посланието на толерантност, уважение към другите и преди всичко, равнопоставеност и недискриминация", по думите на Европейския съд по правата на човека (който за кратко ще бъде наричан по-нататък в текста Съдът)?

3. По отношение на общия подход към въпросната тема Работната група беше на мнение, че трябва да се вземе предвид фактът, че отношението между държавата и религията е различно в различните страни. Следователно предприетите мерки трябва да се преценяват в светлината на контекста във всяка страна, както и на момента, в който те са били предприети; Работната група твърди, че мерки, предприети на дадено място в даден момент може да не са валидни при други условия. Затова доктрината за границите на преценката (margin of appreciation) на държавите по този проблем не трябва да се подценява.

4. Работната група беше на мнение, че започнатата работа трябва да доведе до един описателен документ, който да направи преглед на приложимите международни инструменти за защита на човешките права, ситуацията в страните членки и съдебната практика на Съда. Групата твърдо се противопостави на идеята да се изработи нормативен инструмент или препоръка за оптимални практики.

5. Що се отнася до изследваната тема, Работната група заяви, че концепцията за "обществените места" трябва да се разглежда като противоположна на концепцията за частната сфера или "дома".

6. Относно съдържанието на документа, Работната група прецени, че той ще се фокусира върху съдебната практика на Съда. Същевременно групата постигна съгласие, че би било полезно да се посочат и други международни инструменти освен Европейската конвенция за правата на човека, да се работи и с други механизми и форуми за защита на човешките права. Освен това Работната група заключи, че примерите от националната практика, насочена към насърчаване на толерантността, ще са от неоценима полза за документа.

7. Настоящият документ най-общо следва структурата на плана, който DH-DEV предложи за доклада на Работната група (документ DH-DEV(2006)008, Приложение V) с някои малки изменения, които Работната група сметна за уместни:

- Противостоящи права и интереси;
- Приложими международни инструменти за защита на човешките права;
- Приложима съдебна практика на Европейския съд за правата на човека, позиции на Комитета по човешките права на ООН за Международния пакт за гражданските и политическите права на ООН и националните практики в страните членки;
- Методи и фактори, взети предвид при балансиране на противостоящи интереси;
- Примери за национални мерки и инициативи за насърчаване на толерантността.

1. Противостоящи права и интереси

8. Когато става дума за носенето на религиозни символи на обществени места,

противостоящите си права по Конвенцията са основно зачитането на свободата на религията, по-конкретно свободата на всеки да изповядва своята религия (чл. 9 от ЕКПЧ) и по-общо свободата на изразяването (чл.10 от ЕКПЧ). Може да е засегнато и правото на образование (чл. 2 от Протокол No. 1 към ЕКПЧ). Възможно е да става дума и за забрана за дискриминация (чл.14 от ЕКПЧ и Протокол No. 12). Интересите, които може да си противоречат в даден контекст (вкл. в държавните училища, университети и на работното място) често са именно интересите на хора, принадлежащи към религиозна общност срещу интересите на други, които не принадлежат към тази общност, или обществения интерес.

2. Приложими международни инструменти за защита на човешките права

9. Редица международни инструменти за защита на човешките права, правно обвързващи или необвързващи, са пряко приложими във връзка с религиозните символи на обществени места. Таблицата по-долу посочва приложимите разпоредби на тези инструменти, класифицирани според засегнатите права. Понеже някои инструменти, които не са правно обвързващи, са ратифицирани от всички страни членки, бележките под линия посочват, където е необходимо, кои страни членки са ратифицирали съответния документ. Пълният текст на тези разпоредби ще намерите в Приложение I към настоящия документ.

Права

Инструменти

Свобода на религията и свобода на всеки да изповядва своята религия

Забрана за дискриминация на база на религията

Свобода на словото

Право на образование

Право на зачитане на личния живот

Всеобща декларация за правата на човека

- Член 18
- Член 29 (допустими са условия за ограничения)

- Член 2
- Член 7

Член 19

Член 26

Член 12

Международен пакт за граждански и политически права [\[1\]](#)

- Член 18
- Член 27

Член 26

Член 19

Член 17

Международен пакт за икономически, социални и културни права [\[2\]](#)

Член 13

Европейска конвенция за правата на човека [\[3\]](#)

Член 9

- Член 14
- Член 1,
Протокол No. 12

Член 10

Член 2,
Протокол No. 1

Член 8

Европейска социална харта (изм) [\[4\]](#)

Член E

Рамкова конвенция за защита на националните малцинства [\[5\]](#)

- Член 5
- Член 7
- Член 8

Член 4

Член 9

Член 12

Декларация за премахване на всички форми на нетърпимост и дискриминация, основани на религиозна принадлежност или убеждения на ООН

- Член 1
- Член 6

3. Приложима практика на Европейския съд по правата на човека, позиция на Комитета по правата на човека на Международния пакт за граждански и политически права и национална практика

3.1. Приложима практика на Европейския съд по правата на човека

10. В първото си голямо дело по чл. 9, *Кокинакис с/у Гърция*[\[6\]](#), Съдът постанови, че свободата на мисълта, съзнанието и религията е една от опорните колони на обществото. Той потвърди, че плурализмът, като неразделна част от демократичното общество, зависи от тази свобода. Нещо повече, Съдът подчерта, че т. 2 от чл. 9 дава основание за ограничения само по отношение на свободата на всеки да изповядва религията си. Това сочи, че според Съда в демократичните общества, в които съжителстват няколко религии, може да е необходимо да се наложат ограничения на тази свобода, за да се помирят интересите на различните групи и да се гарантира, че се зачитат религиозните убеждения на всеки. Това са инструментите, които се касаят за носенето на религиозни символи на обществени места. Като приложи чл. 2 от Протокол No. 1, който защитава правото на образование, в решението си по делото *Кьозе и 93-ма други с.у Турция*[\[7\]](#), Съдът следваше подобна логика, смятайки че това право не е абсолютно и подлежи на определени ограничения.

11. Контекстът, в който са наложени ограниченията, влияе върху балансирането на интересите в спора в Съда – личните интереси срещу интересите на другите или обществения интерес. Съдът и Европейската комисия по правата на човека (която за кратко ще бъде наричана Комисията) досега се сблъскваха с ограничения, наложени от властите на учениците и студентите в рамките на държавните учреждения (3.1.1.), ограничения на лица, назначени на работа в държавния или частния сектор (3.1.2.) и ограничения, мотивирани със защитата на обществената сигурност и здраве (3.1.3.).

3.1.1. Ограничения, наложени на ученици и студенти в държавни учебни заведения

12. В решението на Голямата камера по делото *Лейла Шахин с/у Турция*[\[8\]](#), Съдът за първи път разгледа въпроса, дали една разпоредба, забраняваща носенето на ислямската забрадка в турските университети по същество е съвместима със свободата на религията. Съдът предостави на властите голяма граница на преценката, уповавайки се, *inter alia*, на липсата на общоевропейски консенсус в тази област. Съдът заключи, че свободата на религията на ищцата не е била нарушена от разпоредбата, забраняваща ѝ да носи забрадка. Според Съда намесата в нейната свобода на религията, явно основана на принципите на секуларизма и равенството, е оправдана от политическия контекст в Турция. Съдът реши, че в една страна, в която по-голямата част от населението принадлежи към исляма, макар същевременно да проповядва спазване на правата на жените и светски начин на живот, може да се приеме, че налагането на ограничения на носенето на мюсюлманската забрадка отговаря на "належаща обществена нужда", особено след като през последните години този религиозен символ придоби политическо значение в Турция. В своето особено становище съдия Тулкенс изрази мнението си, че няма уместни и достатъчни основания за забраната, като се има предвид, че ищцата е пълнолетна млада жена, следваща висше образование. Според съдия Тулкенс ограничението на нейното право да упражнява свободата на религията и явно да демонстрира тази религия не могат напълно да се оправдаят с нуждата от защита на обществения интерес чрез борбата с екстремизма.

13. Съдът също така наскоро постанови недопустимост на едно дело по чл. 2 на Протокол No. 1 за ученици в държавно училище с религиозна насоченост, на които е било забранено да носят мюсюлманската забрадка в училище, освен в часовете по вероучение (*Кьозе и 93-ма други с/у Турция*)[9]:

- Що се отнася до първата част на жалбата, основана на първото изречение от чл. 2 от Протокол 1, Съдът реши, че мерките, предприети срещу учениците, са били предвидими, тъй като се основават на правилника за облеклото в училището, който учениците са се съгласили да спазват при постъпването си в това заведение. Съдът постанови, че фактът, че забрадката е била толерирана от училището няколко години не е равносителен на мълчаливо съгласие, тъй като родителите на учениците изрично да били информирани за правилата за облеклото при приемането на децата. По-строгото спазване на тези правила е било в отговор на искане от община Истанбул, целящо да запази спокойствието в училищата при нарасналото негодувание срещу правилата за облеклото. Следователно това ограничение преследва легитимна цел – защита на свободата на другите и запазване на реда. Що се отнася до пропорционалността на мярката Съдът отбеляза, че правилникът за облеклото, който е в сила в основните училища, е еднакъв за всички ученици и в този случай не представлява пълна забрана във въпросното училище, след като оставя за учениците да решат дали да носят или не забрадка в часовете по вероучение. Това правило видимо служи на легитимната цел – неутралността на основното образование, оважно с оглед на младежите по-податливи на натиск. Съдът припомни, че държавите могат да действат в определени граници на преценката по отношение на училищните правила. Той постанови, че оспорваната мярка е била предприета единствено вследствие на негодуванието от разпоредбата, забраняваща забрадките и след като опитите за преговаряне със семействата са се провалили. Съдът реши, че по това дело забраната е оправдана от риска от безредици в училището, породен от нарастващата враждебност срещу разпоредбата сред определени кръгове. Следователно Съдът заключи, че предприетите мерки са оправдани и пропорционални на легитимните цели да се защитят правата и свободите на другите, редът и принципът на неутралност на основното образование. Съдът отхвърли тази жалба като явно необоснована.

- По отношение на жалбата, основана на второто изречение на чл.2 от Протокол 1, Съдът постанови, че целта на тази разпоредба е била държавите да гарантират, че информацията и знанията, които са част от учебната програма, се предават по един обективен, критичен и плуралистичен начин, спокойно и без каквито и да е опити за религиозно вербуване. В този случай въпросното училище, макар да е религиозно ориентирано, не е изцяло религиозно училище и следователно светският принцип важи и за него, както за всяко друго държавно училище в Турция. Родителите, както и учениците, са били запознати с евентуалните последици от нарушаване на училищния правилник и отказът да се разреши на учениците да носят забрадка на територията на училището не са били придружени от никаква дисциплинарна мярка (само фактът на спазване на правилника за облеклото би отворил вратите на училището за тях и би им разрешил да посещават занятията). Освен това Съдът е на мнение, че фактът, че забрадките са разрешени само по време на часовете за изучаване на Корана, не е лишил родителите от възможността да направляват децата си. Следователно съдът заключи, че и в тази си част жалбата е също толкова необоснована.

14. Трябва да се отбележи още, че през 1993 г. Европейската комисия по правата на човека разгледа два казуса, засягащи отказ на университети да издадат дипломи, тъй като на снимките, които ищците са предоставили за тези документи, те са били с покрита глава.[10] Комисията реши, че отказът на властите не може да се сметне за намеса в свободата на религията на ищците с мотива, че светските университети могат да регулират показването на религиозни ритуали и символи с оглед гарантирането на хармоничното съжителство между студентите от различни вероизповедания и защитата на обществения

ред, както и убежденията на другите.

3.1.2. Ограничения в контекста на трудовите правоотношения

(i) Ограничения за държавните служители

15. В контекста на трудовите правоотношения с държавата Съдът заключи, че принципът на свобода на мисълта, съзнанието и религията се прилага също и за държавни служители. Същевременно той реши, че е легитимно държавата да изисква от служителите известна дискретност поради техния статус. Следователно остава в правомощията на Съда, като взема предвид обстоятелствата по всяко дело, да определи дали е бил постигнат справедлив баланс между фундаменталното право на всеки свободно да изповядва религията си и легитимния интерес на демократичната държава да гарантира, че нейните служители правилно съдействат за постигане на целите, заложи в чл. 9 т. 2.

[\[11\]](#)

16. В решението си по делото *Дахлаб с/у Швейцари* [\[12\]](#) Съдът обяви за недопустима жалбата на учителка в начално училище, на която е било наредено да сваля забрадката си в съответствие с принципа на религиозна неутралност на държавната учебна система. Съдът реши, че трудно може да прецени какво би било въздействието, което явен външен символ като носенето на забрадка би оказало на свободата на съзнанието и религията на много малки деца. Съдът реши още, че не може напълно да се отрече, че носенето на забрадка би могло да има и ефект на религиозно вербуване, имайки предвид, че забрадката изглежда е наложена на жената от заповед в Корана, която трудно би се вместила в принципа за равнопоставеност на половете. Затова Съдът заключи, че носенето на забрадка е трудно съвместимо с посланието за толерантност, уважение към останалите и, най-вече, равнопоставеност и недискриминация, което всички учители в едно демократично общество трябва да предават. Съдът даде на швейцарските власти по-голяма свобода на преценката по този казус. С оглед на гореописаното той постанови, че резултатът от съпоставката между правото на учителката да изповядва своята религия и необходимостта да се предпазят учениците, които са лесно манипулируеми на тази крехка възраст, не може да се сметне за необоснован. По този начин крехката възраст на децата беше приета от Съда като важен фактор при разглеждането на случая.

17. Съобразно юриспруденцията си Съдът обяви за недопустима жалбата на университетска преподавателка, на която е било забранено да носи мюсюлманска забрадка на работа (*Куртулмуш с/у Турция*). [\[13\]](#) Съдът изрично се позова на решенията си по делата *Лейла Шахин с/у Турция* и *Дахлаб с/у Швейцария* (вж. по-горе), в които се изтъква важността на спазването на принципа за неутралност на държавното образование и на секуларизма (*laïcité*), както те се прилагат в двете държави. Съдът първо отбеляза, че правилникът за облеклото на държавните служители се прилага еднакво за всички държавни служители, независимо от техните задължения и религиозна принадлежност. Ищцата би трябвало да е била запозната с необходимостта тя самата, в качеството си на университетски преподавател, да бъде дискретна по отношение на религиозните си убеждения при упражняване на задълженията си. Съдът отбеляза още, че запазването на принципа на светската държава е един от основните принципи на Турската държава. Съдът припомни, че в предходно дело е постановил, че една демократична държава има правото да изисква от държавните си служители да спазват конституционните принципи, на които страната се основава. Освен това Съдът обяви, че е взел предвид границите на преценката, в рамките на които държавата може да вземе решение по отношение на задълженията на учителите в държавната образователна система според равнището на образование (начално, основно и висше образование). Като взе предвид изискванията за неутралност и светски характер на държавната образователна система и границата на

преценката на държавата в тази област, Съдът реши, че намесата е била основателна и пропорционална и следователно обяви жалбата на ищцата за явно необоснована.

18. По отношение на въоръжените сили Съдът постанови, че лице, избрало да служи във въоръжените сили, приема определена система на дисциплина, която по начало предполага възможността за налагане на ограничения на някои права и свободи на членовете на въоръжените сили, вкл. на свободата им да изповядват религията си, които ограничения не могат да бъдат налагани на гражданите (Калач с/у Турция). [14]

19. В делото *Континен с/у Финландия* [15] служител на държавните железници е бил уволнен, след като не спазил работното си време, защото работата след залез в петък се забранява от Адвентистката църква от Седмия ден, към която той принадлежал. По това дело Комисията сметна, че той не е бил уволнен заради своята религия, а защото е отказал да спазва работното време. Съдът бе на мнение, че макар отказът да е бил свързан с религиозните убеждения на ищеца, подобна ситуация не поражда защита по чл. 9 т. 1. Нещо повече, Съдът сметна, че ищецът не е успял да докаже, че върху него е бил оказан натиск да смени религията си или че му е било попречено да изповядва религията си (той е имал, освен всичко останало, свободата да напусне).

(ii) Ограничения в частния сектор

20. Що се отнася до заетите в частния сектор и положителните задължения на държавите по отношение на чл. 9, при обстоятелства, подобни на тези в гореописаното решение по делото *Континен*, Комисията проучи случая, в който ищцата е била освободена от работа, защото отказала да работи определени часове, а не заради религиозните ѝ убеждения и е имала свободата да напусне, което и е направила. [16] Комисията сметна, че ако ищцата е била назначена от държавата и уволнена при подобни обстоятелства, едно такова уволнение не би представлявало намеса в нейните права според чл. 9 т. 1. Комисията сметна също така, че "не може да се очаква Обединеното кралство да има законодателство, което да предпазва служителите срещу подобни уволнения от частни работодатели". Комисията заключи, че при отсъствието на уволнение, съставляващо намеса в правата на ищеца по чл.9, фактът, че ищцата не е могла да претендира несправедливо уволнение пред компетентен съд не може, сам по себе си, да бъде нарушение на чл. 9.

3.1.3. Ограничения, свързани с обществената сигурност и здраве

21. Струва си да се отбележи и решението на Съда да допусне дело (*Фул с/у Франция*) [17], засягащо сикх, помолен да сваля тюрбана си при проверка на пътниците на летище, макар той да се е съгласил да премине през скенера и да бъде проверен с ръчен детектор за метали. По отношение на необходимостта, в демократичното общество, от намеса в правото на ищеца да изповядва своята религия, носейки тюрбан, Съдът сметна, че проверките на пътниците без съмнение преследват легитимната цел на обществената сигурност и приложимите мерки попадат в границата на преценка на държавите, още повече, че това са само спорадични мерки. Като се има предвид, че в този случай не се оспорва дали мярката е предвидена в закона и преследва легитимна цел, Съдът обяви този елемент от жалбата за явно необоснован.

22. Комисията разгледа казус [18], при който ищецът, сикх по религиозна принадлежност, е бил преследван, осъден и глобен 20 пъти, защото не носел предпазна каска, докато карал мотоциклета си. Той обжалвал изискването да се носи предпазна каска, което го задължавало да сваля тюрбана си и по този начин му пречело да изповядва религията си. Комисията сметна, че задължителното носене на предпазна каска е необходима мярка за сигурността на мотоциклетистите. Затова Комисията реши, че каквато и намеса да е имало

в правото на ищеца да изповядва своята религия, тя е била оправдана заради защитата на здравето в съответствие с чл. 9 т. 2.

3.2. Позиция, приета от Комитета по правата на човека на Международния пакт за граждански и политически права

23. Комитетът по правата на човека проучи при един случай, дали има нарушение на свободата на религията на студентка [\[19\]](#), на която е било забранено да носи мюсюлманска забрадка в университета. [\[20\]](#) От решението по това дело обаче, в което Комитетът постановява нарушение при конкретните обстоятелства, както и от различните мнения, приложени към него, не може да се изведе никаква ясна позиция. От една страна Комитетът сметна, че "да се забрани на едно лице да носи религиозни дрехи на обществено място или в частен кръг може да представлява нарушение по чл.18 т. 2". От друга страна, той постанови, че "при конкретните обстоятелства по настоящото дело и като нито осъжда предварително правото на държавата са ограничи проявленията на религиозна принадлежност в контекста на чл. 18 от Пакта, взимайки предвид специфичния контекст, нито осъжда предварително правото на учебните заведения да приемат специфични правила за работа, [Комитетът] заключи, че при отсъствието на основание, предоставено от държавата, е било налице нарушение на Член 18 т. 2". Трябва да се отбележи, че обстоятелствата по делото са неясни, точният вид на облеклото, предмет на спора, не е бил определен и също така държавата не е успяла да докаже необходимостта на мярката, наложена по смисъла на чл. 18 т. 3, а само се е позовала на отказа на ищцата да съблюдава правилника на университета.

24. Подобно на решението на Комисията в делото *Х. с/у Обединеното кралство*, споменато по-горе, Комитетът не откри нарушение в друг казус, при който ищецът, сикх по религиозна принадлежност, е бил уволнен, защото отказал да носи предпазна каска на работа, тъй като религията му го задължавала да носи тюрбан. Комитетът сметна, че законовата разпоредба, изискваща работниците да са предпазени от злополуки по време на работа чрез каски, е разумна и е насочена към обективни цели, съвместими с Пакта. [\[21\]](#)

3.3. Национална практика в страните членки: законодателство и съдебна практика

25. Следващите подточки са изготвени въз основа на отговори, получени от страните членки на въпросник за носенето на религиозни символи на обществени места, изработен от комитета DH-DEV на последното му пленарно заседание (вж. въпросника в документ GT-DH-DEV B(2006)004 Приложение).

3.3.1. Специфично национално законодателство или разпоредби, регулиращи носенето на облекло или символи, които може да изразяват религиозна принадлежност

26. Повечето страни членки нямат специални закони или разпоредби, ограничаващи носенето на облекло или символи, които могат да изразяват религиозна принадлежност. Много от страните наблягат на конституционното право на всеки да изповядва религията си, но в същото време и на факта, че това право не е абсолютно.

27. Редица страни уточняват, че съществуват ограничения по отношение на снимките за документи за самоличност и носенето на шапки или облекло, покриващо главата поради съображения за сигурност: в *Азербайджан* е абсолютно забранено на жените да носят забрадка на снимките за документи, докато в *Белгия*, *Естония* и *Италия* забрадките, шаловете или тюрбаните се разрешават дотолкова, доколкото оставят лицето открито. Във

Финландия е изготвено полицейско упътване за паспортните снимки: носенето на забрадки, шаловете или тюрбани не е забранено, но цялото лице трябва да се вижда ясно. От друга страна, *френските* разпоредби забраняват подобно покриване на главата на които и да е документи за самоличност.

28. Що се отнася до носенето на религиозни символи на обществени места в *Белгия*, някои местни власти забраняват носенето на дрехи, покриващи лицето от съображения за сигурност. В един *италиански* град е била наложена глоба на жена, носеща афганистанска бурка (дреха, покриваща тялото, цялото лице и главата на жената, бел. прев.) с мотива, че дрехата закрива лицето ѝ (подобна глоба е била наложена и на лице, носещо каска).

29. По отношение на държавните служители полицейските униформи в *Белгия* са несъвместими с носенето на религиозни символи като част от облеклото (например еврейска киппа, афганистанска бурка, мюсюлманска забрадка). За разлика от това в *Обединеното кралство* мюсюлманският хиджаб (шал, покриващ цялата глава и косата на жената, оставайки лицето открито, бел. прев.) и сикхският тюрбан са включени в полицейските униформи. В *Белгия* учителите трябва да спазват строга религиозна неутралност, а във *Франция* и *Швейцария* на учителите е забранено да носят религиозни символи. В *Германия* този въпрос е от компетентността на отделните региони: редица германски региони са приели разпоредби, които забраняват на учителите да носят символи или облекло, изразяващи религиозни или идеологически убеждения, които могат да внесат съмнение в тяхната неутралност. В *Холандия* съществува обща разпоредба, засягаща носенето на специфично облекло за някои категории държавни служители (например полицаи и пазачи в затвор).

30. По отношение на учениците в редица държави (например *Италия*) не е забранено на учащите да носят религиозни символи, но училищната управа може да наложи определени ограничения (например в *Белгия*, *Германия*). Училищните униформи съществуват отдавна в *Обединеното кралство*: докато училищата имат законовото право да въвеждат и налагат униформи, правителството издава насоки в тази област и при разработването на своята политика училищата са длъжни да вземат предвид законовите си задължения според съответното законодателство, като например законите за дискриминация на половете и междурасовите отношения. Нещо повече, очаква се училищата, когато е възможно, да се съветват с учениците, родителите и широката общественост, вкл. съответните религиозни органи, преди да вземат решение за въвеждането на правила за облеклото или да променят съществуващите такива. В *Ирландия* носенето на мюсюлманска забрадка в училище не е забранено, но тя трябва да е в същия цвят като задължителната училищна униформа, като такива униформи обикновено се носят в държавните училища. Във *Франция* по силата на господстващия принцип на светското облекло на обществени места през март 2004 г. беше приет закон, според който учениците не трябва да носят очевидни религиозни символи или облекло. В последвалия правилник за прилагане на закона бяха дадени примерите с мюсюлманска забрадка, еврейска киппа и християнски кръст с определена големина, като същевременно се уточняваше, че дискретните религиозни символи са позволени. Прилагането на тези разпоредби е оставено на училищната управа. Преди да бъдат предприети никакви дисциплинарни мерки трябва да се проведе среща между училищната управа и ученика за разрешаване на проблема. В *Швеция*, въпреки че няма разпоредба, която да забранява носенето на религиозни символи, Шведската национална агенция по образованието реши, че училищата имат правото да забраняват носенето на афганистанска бурка, ако това възпрепятства педагогическата дейност. В *Норвегия* някои училища приеха разпоредби, забраняващи носенето на мюсюлмански никаб (шал, покриващ лицето на жената, оставайки открити само очите, бел. прев.) в час; това не се отнася за мюсюлманския хиджаб (шал, покриващ цялата глава и косата на жената, оставайки лицето открито, бел. прев.).

3.3.2. Национална съдебна практика

31. Няколко страни имат съдебна практика по проблеми относно носенето на религиозни символи или облекло.

(i) *Държавни училища*

32. Във *Франция* съответната съдебна практика засяга прилагането на закони, забраняващи носенето на явно религиозно облекло в училище. Първоинстанционните съдилища потвърдиха тълкуването на училищата на концепцията за "очевидни знаци" ("signes manifestement ostensibles"). Възможността за обжалване на това решение все още се разглежда. Законността на циркулярния указ за приложение на гореспоменатия закон беше потвърдено от Държавния съвет с решение от 8 октомври 2004 г. Освен казусите, засягащи забрадката, Административният апелативен съд в Париж се произнесе по дело, засягащо сикхите "с тюрбани" в училище, преценявайки, че те може да се приемат като дискретен религиозен символ.

33. През 2003 г. *германският* Федерален конституционен съд се произнесе по дело за носенето на мюсюлманската забрадка по време на час. Съдът сметна, че във въпросния регион няма достатъчно правни основания, за да се забрани на учителите да носят мюсюлманска забрадка.

34. Върховният съд в *Люксембург* реши, че религиозните или философски убеждения не могат да противоречат на фундаменталното право на децата да получат образование и че свободата на всеки да изповядва своята религия не може да води до разделения в образователната система. Административните съдилища приеха, че учениците могат от време на време да бъдат извинявани от училище, за да посещават религиозни церемонии.

35. *Швейцарският* федерален съд бе на мнение, че освобождаването на ученичка мюсюлманка от часовете по плуване попада под защитата на свободата на религията, както и освобождаването на ученик евреин от учебни занятия в събота. На равнище кантон Административният съд в Нюшател сметна, че ученичка не може да бъде изключена, защото носи мюсюлманска забрадка в училище.

36. При един скорошен казус в *Обединеното кралство*, *Шабина Бегум с/у Гимназия Денбай*, в който става дума за ученичка, избрала да не ходи на училище, освен ако не може да носи джилбаб (дълъг шал за глава, оставящ лицето открито, бел. прев.), който не е в съответствие с училищната политика за носене на униформи. Съдът сметна, че при конкретните обстоятелства училището не е действало неправомерно, като е задължило учениците да спазват определени правила за облеклото, нито е действало в нарушение на която и да е разпоредба от Европейската конвенция за правата на човека. Решението на Камарата на лордовете от 22 март 2006 г. потвърди, че политиката за носене на униформи е въпрос, който всяко учебно заведение трябва да реши, съветвайки се с родителите. Решението на камарата на лордовете надделя над решението на Апелативния съд, произнесъл се в полза на ищеца.

37. *Белгийският* Държавен съвет е изправен пред казуси за училищните правилници, забраняващи облекло, което покрива главата. В решението си от 14 юни 2005 г. Апелативният съд в Антверпен прецени, че забраната за носене на такова облекло е оправдана.

38. Трябва да се отбележи, че в *Холандия*, макар още да няма подобни съдебни решения, съществуват редица необвързващи становища на Комисията за еднакво отношение, издадени по проблема с религиозните символи в училище. Според Комисията отказът на държавното училище да позволи на учителка да носи забрадка в училище представлява незаконна пряка дискриминация на базата на религиозна принадлежност, само ако се основава на схващането, че забрадката, носена в час, демонстрира специфични религиозни убеждения, които училището смята за неприемливи. Училищната управа

трябва да се допита до учителката за нейното отношение спрямо идеологичните или социални ценности (решение на Комисията за еднакво отношение 1999/18).

Същевременно Комисията прие, че определени изисквания, наложени на учителите може да доведат до непряка дискриминация. В подобни случаи трябва да има обективно оправдание. Трябва да съществува легитимна цел (която да е едновременно значима и недискриминационна по своята същност) и средствата за постигане на тази цел трябва да са уместни и необходими. Правилата за облеклото на учителите трябва да съответстват на тези критерии. Същото се отнася до правилата за облеклото на учениците. Легитимна причина може да бъде насърчаването на диалог чрез възможността да бъдат идентифицирани учениците в час, съображения за сигурност в часовете по плуване или физическо възпитание, както и изпълнението на някои от задачите, възложени със закон на учебното заведение.

(ii) Работно място

39. В *Дания* няколко съдебни дела третираха носенето на религиозни символи и отношенията на работното място. Първото решение на Върховния съд на Източна Дания през 2003 г. засягаше студентка, недопусната до работа в универсален магазин, чиято политика е била да не разрешава на персонала си да носи каквито и да е забрадки или шалове за глава. Върховният съд не беше на мнение, че магазинът е успял да докаже наличието на някакви специални обстоятелства, които биха доказали, че отказът е имал обективно и разумно оправдание, заради което съдът е наредил на магазина да плати на студентката компенсация съобразно Закона за дискриминацията. Второто решение по подобно дело на Върховния съд на Източна Дания беше оповестено през 2001 г. и засягаше фабрика за шоколад, уведомила мюсюлманка, че не може да работи на поточната линия, ако иска да носи забрадка или някакъв друг шал, покриващ главата, тъй като това е в разрез с изискването работниците да носят мрежичка за коса по хигиенни причини и от съображения за безопасност. Върховният съд сметна, че политиката за работното облекло и прилагането ѝ са оправдани по обективен начин с интереса за качеството на работата. Затова Върховният съд се произнесе в полза на шоколадената фабрика. Впоследствие страните уредиха спора и въведоха шалове, покриващи главата на работниците, при които са взети предвид съображенията и на двете страни. И накрая, през 2005 г. Върховният съд оповести решението си по подобно дело, при което прецени, че уволнението на мюсюлманка заради носенето на забрадка, противно на правилата за работното облекло в супермаркета, в който работела, не съставлява незаконна косвена дискриминация и не противоречи на чл. 9 от ЕКПЧ. Според Закона за дискриминацията и като пример за законна косвена дискриминация в Дания е разрешено на работодателя да изисква от служителите си да носят униформи или специално облекло, ако това допринася за доброто име на компанията и ако това е постоянно правило, важащо за всички служители на дадена позиция.

40. В *Германия* имаше много съдебни решения за трудовите правоотношения във връзка с мюсюлманските забрадки и шалове; уволнения, основани единствено на носенето на мюсюлманска забрадка или шал, не се приеха за законни. В решението си от 10 октомври 2002 г. Федералният съд по трудовите правоотношения прецени, че по дело за уволнение работодателят трябва да докаже конкретни факти, сочещи действителен риск от смущения в работата или икономически загуби, ако служителят продължава да носи мюсюлманска забрадка на работа. На работодателя не беше предоставена възможност да обжалва пред Федералния конституционен съд.

41. В *Норвегия* Съдът по равноправие между половете постанови, че правилникът за хотелския персонал, забраняващ носенето на забрадка на работа, косвено дискриминира жените.

(iii) Други интересни обстоятелства

42. В Италия проблемът за показването на католически символи в правителствени сгради, съдилища и други обществени сгради доведе до редица съдебни решения. Например през април 2005 г. съдът постанови, че не е нужно кръстовете да се махнат от избирателните секции. През ноември 2003 г. Апелативният съд в Пескара отхвърли предходно съдебно решение, според което кръстовете трябва да се махнат от класните стаи. През декември 2004 г. Конституционният съд се произнесе, че показването на разпятия в класните стаи е конституционно. За разлика от това, в Германия Федералният конституционен съд обяви в решението си от 16 май 1995 г. за невалидна училищна наредба, според която във всяка класна стая трябва да има кръст. Швейцарският федерален съд също постанови, че поставянето на кръстове в класните стаи не съответства на изискването на неутралност на държавните училища.

43. Австрийският конституционен съд постанови, че да се пречи на евреите в ареста да използват депозираните си молитвени принадлежности е нарушение на свободата на религията и съзнанието.

44. В Белгия Първоинстанционният съд в Брюксел посочи, че свободата на всеки да изповядва своята религия индивидуално или колективно не е абсолютна и ограничения могат да бъдат налагани, когато има опасност, че религиозните практики могат да внесат смут. През юни 2006 г. полицейският съд в Маасеик потвърди законността на забраната за носене на бурка в открити публични пространства ("sur la voie publique").

45. Апелативната камара на Върховния съд на Руската федерация през 2003 г. постанови, че като има предвид конституционната свобода на религията при отсъствието на федерален закон, който да го забранява, мюсюлманките, които желаят, могат да запазят забрадките си на снимките за документи.

46. Швейцарският Федерален съд оповести решението си за задължителните предпазни каски за мотоциклетистите: Федералният съд постанови, че сикхите не са в по-лошо положение отколкото другите, що се отнася до задължението за спазване на правилата за безопасност.

47. Върховният съд във Финландия постанови, че ромските одежди могат да се приемат като традиционни и обичайни сред дадената етническа група и следователно няма причина да се отказва достъпът, до което и да било учреждение на основание на тези дрехи.

4. Методи и фактори, взети предвид от Европейския съд по правата на човека и други органи при уравновесяването на противостоящи интереси и права

4.1. Практика на Европейския съд по правата на човека

4.1.1. Увод в ограниченията, допустими съгласно Европейската конвенция за правата на човека

48. Според Конвенцията всяко ограничение на свободата на всеки да изповядва своите убеждения трябва да изпълнява следните условия, които са поделени между чл. 8 за правото на зачитане на личния и семейния живот и дома, чл. 10 за свободата на словото и чл. 11 за свободата на сдружаването:

- ограничението трябва да е предписано от закон. Целта е да се гарантира, че когато

правата се ограничават от публичните власти, това ограничение не е произволно и се основава на националното право. Съдът обяви, че за да отговаря на това изискване, дадено ограничение трябва да е оповестено и достъпно и последствията му трябва да са предвидими.

- то трябва да преследва някоя от легитимните цели, посочени в т. 2 от съответната разпоредба. Според чл. 9 т. 2 такива легитимни цели са: обществената сигурност (например проверката на пътниците на летищата, като решението по делото *Фул с/у Франция* – т. 21. по-горе), спазването на обществения ред (например вълнения или смут в университетите като в решението по делото *Лейла Шахин с/у Турция*, вж. т. 12 по-горе), общественото здраве (например носенето на каска по съображения за безопасност, както в решението по делото *Х. с/у Обединеното кралство*, вж. т. 22 по-горе) или морал, или за защита правата и свободите на другите (например защитата на интересите на децата, както в решението по делото *Дахлаб с/у Швейцария*, в. Т. 16 по-горе).

- ограничението трябва да е необходимо в едно демократично общество, което подсказва, че мярката е пропорционална на легитимната крайна цел. За тази цел Съдът съпоставя индивидуалните интереси с интересите на общността, за да реши кое от двете надделява при конкретните обстоятелства и до каква степен правата, включени в Конвенцията, могат да се ограничат до интересите на общността. В този смисъл държавата може да се разпорежда в определени граници на преценката, а Съдът има предвид, че националните власти са в по-добра позиция да преценят най-подходящите мерки в дадена ситуация, за да се постигне легитимната крайна цел. Същевременно доктрината за границите на преценката върви ръка за ръка с надзора на европейските институции, както над законодателството, така и над решенията за неговото прилагане. Задачата на Съда е да определи дали мерките, предприети на национално ниво, по принцип са оправдани и дали са пропорционални.

49. Правото на образование, защитено от чл. 2 на Протокол 1, подлежи на определени ограничения. Както гласи чл.9, държавите могат да решават в определени граници на преценката, като приемат мерки, ограничаващи пълното упражняване на правото на образование. За да гарантира, че наложените ограничения не ограничават въпросното право до такава степен, че да накърняват неговата същност и ефективност, Съдът трябва да се убеди, че ограниченията са предвидими за засегнатите лица и че преследват легитимна цел (за разлика от позицията по отношение на чл. 9 – както и на чл. 8, 10 и 11, Съдът не е обвързан с изчерпателен списък от легитимни цели). Освен това едно ограничение ще е съвместимо с чл. 2 на Протокол 1, само ако е налице пропорционалност между използваните средства и крайната цел.

4.1.2. Приложими принципи, идентифицирани в практиката на Съда[\[22\]](#)

50. Съдът подчерта, че не всички действия, мотивирани или вдъхновени от религия или убеждение, са защитени от чл. 9 на ЕКПЧ.[\[23\]](#) Докато контекстът може силно да повлияе на степента, до която подобни действия ще получат защита, съществуват също така и по-широки теми, които трябва да се имат предвид, независимо от контекста, като например взаимоотношенията между държавата и религиите или защитата на плурализма. Трябва да се подчертае, че факторите трябва да се възприемат по-скоро като указания, а не като окончателни в своето прилагане. Носенето на религиозни символи е сложен феномен, който не подлежи на обобщения. Всеки случай трябва да се разглежда в конкретния си контекст, а трябва да се вземат под внимание и националните особености. Трябва да се отбележи още, че практиката на Съда не изобилства с казуси във всеки един аспект на проблема и вероятно тепърва ще се обогатява.

Елементи, които трябва да бъдат взети предвид в зависимост от контекста, в който са наложени ограниченията

a. Ограничения в училищата и университетите

- » i. Възможно е да възникне необходимост от защита на учениците, за да се запази религиозната хармония, като се има предвид, освен всичко останало, и крехката възраст на децата, за които учителят е отговорен като представител на държавата;[\[24\]](#)
- » ii. Всички учители в демократичното общество трябва да предават послание за толерантност, зачитане на останалите и най-вече равнопоставеност и недискриминация;[\[25\]](#)
- » iii. Държавите не трябва да целят системно обучение, което може да се приеме като незачитащо религиозните или философски убеждения на родителите. Държавните власти също така трябва да гарантират, че информацията и познанието, включени в учебната програма, се преподават по един обективен, критичен и плуралистичен начин в спокойна атмосфера, без каквото и да е неуместно вербуване;[\[26\]](#)
- » iv. Мерките, предприети от университетите, за да попречат на някои фундаменталистки религиозни движения да оказват натиск върху студентите, които не практикуват тази религия или върху онези, които принадлежат към друга религия, може да намерят оправдание по чл. 9 т. 2;[\[27\]](#)
- » v. Забраната на религиозните символи в правилниците за облеклото в училище може да бъде оправдана по чл. т. 2;[\[28\]](#)
- » vi. Съдът сметна, че е разбираемо в контекста на училищата и университетите, където ценностите на плурализма, зачитането на правата на другите и по-специално равнопоставеността на жените и мъжете пред закона се преподават и прилагат на практика, съответните власти да поискат да запазят светския характер на институцията и затова да приемат за противно на тези ценности да се носят религиозни одежди, вкл. мюсюлманската забрадка.[\[29\]](#)

b. Ограничения на работното място

- Държавните служители

- » i. Задължението за дискретност на държавните служители, простиращо се до публичното изразяване на тяхната религия, може да бъде легитимно наложено, като се има предвид правното положение на тези служители. Една демократична държава има право да изисква от държавните служители да са верни на конституционните принципи, на които се основава държавата;[\[30\]](#)
- » ii. Задължението държавните служители да спазват нормално работно време, което може да съвпадне с времето за молитва или с други религиозни задължения, може да се обоснове с чл. 9 т. 2;[\[31\]](#)
- » iii. Задължението на учителката да не носи религиозна забрадка по време на учебните занятия може да се обоснове с чл. 9 т. 2;[\[32\]](#)

» iv. Когато дадено лице избира военната кариера, то приема по собствено съгласие военната дисциплина, която по своята същност подсказва възможността някои права и свободи на членовете на въоръжените сили да бъдат ограничени по начин, който е неприложим за цивилните граждани;[\[33\]](#)

- Частният сектор

» v. Работното време трябва да се спазва независимо от религиозните убеждения. Не може да се очаква държавите *a fortiori* да имат законодателство, защитаващо служителите от уволнение от частни работодатели заради неспазване на работното време заради религиозни задължения.[\[34\]](#)

с. Ограничения, свързани с обществената сигурност и здраве

» i. Може да бъде наложено изискване за сваляне на религиозните кърпи, покриващи главата (като тюрбани) по време на проверката на пътниците на летищата;[\[35\]](#)

» ii. Може да бъде наложено изискване мотоциклетистите да носят предпазни каски, което от тяхна гледна точка да е несъвместимо с религиозните им задължения.[\[36\]](#)

- Общи принципи, които трябва да се вземат предвид, независимо от контекста

а. Плурализъм и съжителство на групи с различни религиозни убеждения

» i. Там където няколко религии съжителстват, може да се наложат ограничения на свободата на всеки да изповядва своята религия, за да се уравни интересите на различните групи и за да се гарантира, че се зачитат религиозните убеждения на всеки;[\[37\]](#)

» ii. Регулирането на практикуването на религиозни ритуали и демонстрирането на религиозни символи чрез налагането на ограничения по отношение на мястото и начина на тези действия с цел гарантиране на мирното съжителство между хората от различни вероизповедания, може да е обосновано по смисъла на чл. 9 т. 2;[\[38\]](#)

» iii. Ролята на властите не е да премахнат причината за напрежението, като унищожат плурализма, а да гарантират, че различните групи проявяват търпимост една към друга;[\[39\]](#)

» iv. Плурализмът и демокрацията трябва да се основават на диалог и компромиси, които задължително водят до различни отстъпки от страна на лицата или групите лица, които отстъпки са оправдани в името на запазване и насърчаване на идеалите и ценностите на демократичното общество;[\[40\]](#)

» v. Макар че понякога трябва интересите на лицата да бъдат подчинени на интересите на групата, демокрацията не означава надмощие на възгледите на мнозинството: трябва да се постигне баланс, който да гарантира справедливото и адекватно отношение към хората от малцинствата и да предотвратява злоупотреби с господстващо положение;[\[41\]](#)

» vi. По отношение на правото на образование, второто изречение на чл.2 от Протокол 1 на ЕКПЧ предполага, че държавите, при изпълнение на образователните си функции, трябва да се погрижат информацията или познанията, включени в учебната програма, да се предават по обективен, критичен и плуралистичен начин в спокойна обстановка без неуместно религиозно вербуване.[\[42\]](#)

b. Отношение между държавата и религиите

» i. Ролята на държавата е да организира по един безпристрастен и неутрален начин практикуването на различните религии, съществуващи в рамките на демократичното общество, за да гарантира обществения ред, хармонията между религиите и толерантността;[\[43\]](#)

» ii. Когато предмет на спора са отношенията между държавата и религиите, по който в демократичното общество може да има противоположни мнения, трябва да се отдели специално внимание на ролята на националния компетентен орган. Такъв е именно случаят, когато става дума за регулиране на носенето на религиозни символи в учебните институции особено с оглед на различните подходи на националните власти по проблема;[\[44\]](#)

» iii. Значимостта на религията в обществото, както и значението и въздействието на публичното демонстриране на религиозни убеждения варират според времето и контекста;[\[45\]](#)

» iv. При определяне границите на преценката на националните органи Съдът обръща внимание на предмета на спора, а именно на необходимостта да се защитят правата и свободите на другите, да се запази общественият ред и да се осигури граждански мир и истински религиозен плурализъм, който е жизненоважен за оцеляването на демократичното общество.[\[46\]](#)

c. Равенство между половете

Равенството между половете е един от ключовите принципи, на които се основава Конвенцията.[\[47\]](#)

d. Най-добрите интереси на детето

Най-добрите интереси на детето трябва да бъдат защитени, като се запази религиозна хармония.[\[48\]](#)

e. Недискриминация

» i. Ограниченията, основани на разпоредби, трябва да се прилагат еднакво за всички цивилни граждани, независимо от тяхната професия и религия;[\[49\]](#)

» ii. Носенето на религиозни символи от учител не трябва да противоречат на посланието за толерантност, зачитане на околните и най-вече за равенство и недискриминация, което всички учители в демократичното общество трябва да предават

на своите ученици.[\[50\]](#)

4.2. Работа на ООН по проблема

51. Специалният докладчик на ООН по въпроса на свободата на вероизповеданията Асма Джахангир откри редица показатели по отношение на религиозните символи в доклада си от 9 януари 2006 г.:[\[51\]](#)

“(а) Влошаващи показатели:

- Ограничението се равнява на ликвидиране на свободата на лицето да изповядва своята вяра;
- Ограничението има за цел или води или до явна дискриминация, или до прикрито разделение в зависимост от вероизповеданието;
- Ограниченията на свободата на всеки да изповядва своята религия или убеждения, с цел да се защити морала, се основават на принципи, произтичащи изключително от една единствена религиозна традиция;
- Изключенията от забраната за носене на религиозни символи са изработени според интересите на преобладаващата религия в държавата, независимо дали това е изрично упоменато или се подразбира;
- В практиката си държавните агенции прилагат наложеното ограничение по дискриминационен начин или с дискриминационна цел, например като произволно са насочени към определени общности или групи, като жените;
- Не се отделя необходимото внимание на специфичните елементи на вероизповеданията, например религията, която предвижда носенето на религиозни одежди, изглежда е по-силно засегната от една цялостна забрана, отколкото други религии, които не обръщат особено внимание на облеклото;
- Употребата на принуда и санкции по отношение на лица, които не желаят да носят религиозно облекло или специални символи се приема за религиозна санкция. Това включва законови разпоредби или държавна политика, позволяваща на лицата, вкл. и на родителите, да използват неуместен натиск, заплахи или насилие, за да принудят някого да спазва тези правила;

(b) Неутрални показатели:

- Ограничението или забраната са формулирани по неутрален или по-общ начин;
- Прилагането на забраната не разкрива несъответствия или двоен стандарт по отношение на определени религиозни или други малцинства или уязвими групи;
- След като на снимките за документи лицето трябва да може да бъде идентифицирано, умерените ограничения на кърпите за глава изглеждат легитимни, ако държавата предвижда всеки да може по дискретен начин да изповядва своята религия;
- Намесата е решаваща за защита на правата на жените, религиозните малцинства или уязвимите групи;
- Приспособяването на различни положения според уязвимостта на съответните лица при определени обстоятелства е легитимно, например за да се предпазят най-малките ученици и свободата на родителите или настойниците да осигурят религиозно и морално възпитание на своите деца в съответствие със собствените си убеждения.”

4.3. Някои насоки, очертани от Консултативния комитет за Рамковата конвенция за защита на националните малцинства

52. Въпреки че в Рамковата конвенция за защита на националните малцинства не са включени всички аспекти на свободата на религията, религията може да бъде един от основните елементи от идентичността на дадено лице от малцинствена група, от практическо значение за рамковата конвенция. Според чл. 5 от рамковата конвенция, държавите трябва да се въздържат от политики или практики, целящи асимилирането на лица от религиозните малцинства против тяхната воля, без предразсъдъци спрямо мерките за тяхното интегриране. Трябва да се положат грижи, за да се гарантира, че тези правила, които по принцип са безпристрастни, не водят до непряка дискриминация като непропорционално засягат лица от малцинствата без обективно и разумно оправдание.

53. Следователно правото на лицата от национални малцинства да изповядват и практикуват своята религия може да бъде ключово за запазване на тяхната идентичност. Според чл. 8 държавите трябва да "приемат, че всяко лице от малцинствата има правото да изповядва своята религия или убеждения и да създава религиозни институции, организации и асоциации". Тази разпоредба предполага, че лицата от националните малцинства трябва да могат да практикуват своята религия без дискриминация, а разграниченото третиране на различните религиозни единици е обект на наблюдение от страна на компетентните органи.

5. Примери за национални инициативи и мерки за насърчаване на толерантността

54. Тези примери бяха дадени от страните членки в отговор на въпросник, изготвен от Комитета DH-DEV на последното му заседание. Два от въпросите се отнасяха конкретно до инициативите, предприети от страните членки по отношение на носенето на религиозни символи на обществени места:

- въпрос 2: Методи, инициативи или процеси на обмисляне по отношение на проблеми, които биха могли да възникнат във връзка с носенето на облекло или символи, които могат да изразяват религиозни или културни възгледи;

- въпрос 4: Мерки и инициативи, предприети в страните членки за насърчаване на съзнанието на толерантност по отношение на религиозното и културно многообразие.

55. Тези примери покриват голям диапазон от различни инициативи от училищното образование до тематичните семинари или създаването на антидискриминационни органи. Тъй като не всички инициативи могат да бъдат изброени, са посочени само няколко примера, илюстриращи определени тенденции. Пълните отговори на страните членки са поместени в Приложението към настоящия документ (документ GT-DH-DEV B(2006)004 Приложение).

5.1. Създаване на институции/органи за насърчаване на межкултурния диалог

56. В *Белгия*, след кръгла маса, на която бяха изтъкнати редица конкретни стъпки за поощряване на межкултурния диалог в белгийското общество, беше сформирана Комисия за межкултурен диалог. Във *Франция* наскоро беше създадена Върховна власт срещу дискриминацията и за равенството (HALDE), която да идентифицира и разпространи добрите практики по отношение на борбата с дискриминацията и да отправи препоръки към правителството, парламента и публичните власти, включително за поправки в съществуващото законодателство. В *Италия* през 2004 г. бяха създадени Националното

бюро за расова недискриминация и Комитет срещу дискриминацията и антисемитизма; Комитетът постави началото на процес на диалог с различните религиозни органи. *Обединеното кралство* споменава наличието на Комисия за расова равнопоставеност. *Дания* посочва сформирането на Национален съвет по етническите малцинства, който съветва министъра по бежанците, имиграцията и интеграцията по въпроси, важни за имигрантите и бежанците и който се произнася по проблеми, свързани с малцинствата по принцип. В Ирландия през 1998 г. правителството създаде експертен консултативен орган – Национален комитет по расизма и отношенията между културите. Той консултира и развива инициативи, свързани с расизма и насърчаването на отношенията между културите и обединява представители на правителствени и неправителствени организации.

57. *Френският* Съвет на мюсюлманите също беше създаден наскоро с членове, избрани от мюсюлманската общност; този съвет, който се явява частна юридическа асоциация, е привилегирован партньор на властите, така както и други подобни асоциации, представляващи други вероизповедания. По същия начин *белгийската* Комисия за межкултурен диалог подкрепи идеята за създаване на Белгийски институт по исляма. Белгийската Комисия за межкултурен диалог призова също за създаването на център за междурелигиозни науки, за да насърчи диалога между религиозните общности. В *Германия* определени региони създадоха държавни училища за изучаване на исляма и ислямски религиозни училища.

58. В *Швейцария* през май 2006 г. местните християнски, еврейски и ислямски лидери подписаха документ за създаването на Швейцарски съвет по религиите. Този съвет ще насърчава по-доброто разбирателство между религиите и ще бъде партньор на властите, като ги консултира. Нищо не пречи съветът да приеме и представители на други религии, като будизма или индуизма. Той ще се занимава по-скоро с религиозни и социални въпроси, като например религиозните сгради, носенето на религиозни символи на публични места (като мюсюлманската забрадка или християнския кръст), обучението на пастори или интеграцията на децата в държавните училища, а не с теологични проблеми.

5.2. Назначаване на омбудсман и разширяване на неговите функции

59. *Норвегия* споменава, че през 2006 г. е била създадена институцията на омбудсман по въпросите на равенството и дискриминацията и Съд по въпросите на равенството и дискриминацията. Омбудсманът решава индивидуални казуси на дискриминация, а съдът е упълномощен да налага мерки за предотвратяване на дискриминационни положения и да налага глоби.

60. *Швеция* също се позовава на омбудсмана срещу етническа дискриминация, който е изразил мнението, че "правото да се носи религиозно облекло е част от свободата на религията в Швеция. Отказът на достъп до работа или третирането на служител, клиент или наемател по дискриминационен начин заради религиозно облекло се равнява на религиозна дискриминация. Същото важи и ако се забрани на учаща да носи забрадка в училище. Дискриминацията по етнически или религиозни причини е незаконна. Не е в компетенциите на (омбудсмана срещу етническа дискриминация) или на широката общественост да преценява символичното значение на определено религиозно или етническо облекло. Лицето, което носи облеклото, самостоятелно решава дали неговата вяра или обичай го изисква. Съществуват обаче някои положения, когато, например, забрадката може да представлява пречка, по съображения за сигурност или по хигиенни съображения". Омбудсманът също така идентифицира уязвимите групи и предстои да подготви мерки, за да им предостави информация за дискриминацията.

61. *Кипър* уточнява, че комисарят по администрацията може да наложи санкции за дискриминация, която противоречи на Закона за равно третиране на хората независимо от

расовия или етнически произход.

5.3. Законодателни или нормативни мерки

62. Няколко страни посочиха общо антидискриминационно законодателство, което има пряка връзка с темата (например *Белгия, Кипър, Дания, Германия, Ирландия, Норвегия, Швеция и Швейцария*).

63. *Хърватия* споменава Закона за официалните, религиозните и други празници и годишнини, според който членовете на православната общност могат да изберат по тяхно усмотрение да не работят на православната Коледа (7 януари), членовете на мюсюлманската общност – на последните дни от Рамадан или Курбан Байрям, а членовете на еврейската общност – на Рош Хашанах и Йом Кипур. Подобен закон съществува и в *Сърбия*. *Франция* споменава циркулярно съобщение, адресирано до публичните власти, което припомня, че всяка година ръководителите на различните отдели могат да дадат отпуск на служителите, желаещи да спазват определени религиозни чествания, стига тяхното отсъствие да е съвместимо с нормалното функциониране на отдела. *Австрия* насочва вниманието към заповед за работното време на служителите във Федералното министерство на отбраната (*Zentralstelle*), която включва разпоредби, регулиращи отпуска за религиозните празници на различни религиозни групи.

64. *Австрия* посочва също, че през 2004 г. Министерството на отбраната е издало заповед за третирането на представителите на религиозните малцинства, като еврейската общност, ислямската общност, сикхите и адвентистите от Седмия ден, които полагат задължителна военна служба или друг вид военно обучение. Заповедта регулира религиозните изисквания, като храна, време и стаи за молитва и включва специални разпоредби за задължителното време за молитва или присъствие на религиозни събития и почивките за религиозните празници. Нещо повече, гарантирани са изключения за носенето на религиозни чалми, тюрбани и кърпи, бради и бръснати глави.

65. *Холандия* посочва, че Министерството на образованието е изготвило "Насоки за правилника за облеклото в училищата".

5.4. Национални семинари, конференции или кръгли маси и дългосрочни планове за действие

66. Много държави споменават провеждането на семинари на съответните теми, включващи различни участници (например *Азербайджан, Босна и Херцеговина, Латвия, Норвегия*).

67. Редица държави (например *Естония, Финландия, Ирландия, Литва, Норвегия, Руската федерация, Швейцария*) обръщат внимание на наличието на дългосрочни планове за действие за борба с дискриминацията и насърчаване на толерантността, включващи редица практически стъпки (семинари за повишаване на съзнанието по тези проблеми, разпространение на целевата информация, училищни инициативи и др.). Като пример *Обединеното кралство* посочва тригодишен проект (Инициатива сигурна общност) на британската Комисия за равенство между расите, който стартира през 2003 г. и който беше създаден, за да предоставя информация и консултации за насърчаване на добрите отношения между общностите и да спомага за възможно най-бързото предотвратяване и разрешаване на споровете или напреженията. Това включва развиването на добри практики в пет града, фокусирани върху шест теми (сред които расова омраза, убежище и имиграция, верски общности и въздействие на медиите). Освен разрешаването на конфликти, целта на комисията е и да насърчи взаимодействието между хора от различни среди и да преодолее предразсъдъците.

5.5. Инициативи, насърчаващи диалога между вероизповеданията

68. *Финландия* посочва, че е започнал активен диалог между верските общности, които се срещат редовно няколко пъти годишно. Първата такава е била организирана през 2001 г. по инициатива на президента.

69. *Руската федерация* споменава редица мероприятия, целящи заздравяването на взаимното разбирателство между различните религии, организирани в рамките на публичната организация Асамблеята на народите на Русия и включващи представители на православната, мюсюлманската, будистката, еврейската, протестантската и други верски общности.

70. *Руската федерация* привлича вниманието и към международната конференция "Диалог на културите и сътрудничество между вероизповеданията", организирана от Руското председателство на Комитета на министрите на Съвета на Европа (Нижни Новгород, 7-9 септември 2006 г.). На конференцията беше приета декларация, която подкрепя културното и религиозното многообразие.

5.6. Обучение на съдии и държавни служители

71. *Австрия* споменава, че квалификацията на кандидат-съдиите включва обучение за избягване на всякакви форми на дискриминация. На прокурорите и адвокатите също се предлагат основни и задълбочени квалификационни модули по антидискриминационното законодателство.

5.7. Различни инициативи в сферата на образованието

72. *Франция* споменава наличието на класове по гражданско общество в училище. *Гърция* споменава редица образователни мерки в рамките на инициативите за насърчаване на толерантността и многообразието в образователната система и посредством предметите, преподавани в училище. *Австрия* споменава редица инициативи за насърчаване на ценностите на правата на човека в училище, включени в нормалната учебна програма.

73. В *Латвия*, след публикуването на брошура за толерантността и диалога между вероизповеданията, изготвена от властите, в училищата са били разпространени серия пощенски картички с призови за толерантност, нарисувани от известни художници.

5.8. Медийни инициативи

74. *Хърватия* споменава за религиозни предавания по обществената телевизия, предназначени за различните верски общности. *Естония* посочва съществуването на предаване за различните етнически малцинства в страната. Властите в *Сърбия* са лансирали медийна кампания за насърчаване на толерантността към различните верски общности.

* * *

Приложение I – Приложими разпоредби на международните инструменти
(пълен текст)

Чл. 2. Всеки човек има право на всички права и свободи, провъзгласени в тази Декларация, без никакви различия, основани на раса, цвят на кожата, пол, език, религия, политически или други възгледи, национален или социален произход, материално, обществено или друго положение. Освен това няма да се допускат никакви различия, основани на политическия, правния или международния статут на държавата или територията, към която човек принадлежи, без оглед на това, дали тази страна или територия е независима, под попечителство, несамоуправляваща се или подложена на каквото и да е друго ограничение на суверенитета.

Чл. 7. Всички хора са равни пред закона и имат право, без каквато и да е дискриминация, на еднаква закрила от закона. Всички хора имат право на еднаква защита срещу каквато и да е дискриминация, нарушаваща тази декларация, както и срещу всяко подбуждане към дискриминация.

Чл. 12. Никой не трябва да бъде подлаган на произволна намеса в личния му живот, семейството, жилището и кореспонденцията, нито на посегателства върху неговата чест и добро име. Всеки човек има право на закрила от закона срещу подобна намеса или посегателства.

Чл. 18. Всеки човек има право на свобода на мисълта, съвестта и религията; това право включва правото да смени религията или убежденията си, както и свободата да изповядва религията или убежденията си, индивидуално или колективно, публично или частно, чрез обучение, обреди, богослужение и ритуали.

Чл. 19. Всеки човек има право на свобода на убеждение и на изразяването му; тази свобода включва правото безпрепятствено да се придържа към своите убеждения, както и правото да търси, да получава и да разпространява информация и идеи чрез всички средства и без оглед на държавните граници.

Чл. 26. 1. Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно, поне що се отнася до началното и основно образование. Началното образование трябва да бъде задължително. Техническото и професионалното образование трябва да бъдат общодостъпни, а висшето образование трябва да бъде еднакво достъпно за всички на основата на техните способности.

2. Образованието трябва да бъде насочено към цялостно развитие на човешката личност и засилване на уважението към правата на човека и основните свободи. То трябва да съдейства за разбирателството, търпимостта и приятелството между всички народи, расови или религиозни групи, както и за осъществяване дейността на Организацията на обединените нации за поддържане на мира.

3. Родителите имат право с приоритет да избират вида образование, което да получат техните деца.

Чл. 29. 1. Всеки човек има задължения към обществото, в което единствено е възможно свободно и цялостно развитие на неговата личност.

2. Всеки човек, при упражняването на своите права и свободи, е подчинен само на такива ограничения, установени със закон, изключително с цел да се осигури необходимото признаване и зачитане правата и свободите на другите и за удовлетворяване на справедливите изисквания на морала, общественения ред и общото благоденствие в едно демократично общество.

3. Тези права и свободи при никакви обстоятелства не могат да бъдат упражнявани в противоречие с целите и принципите на Организацията на обединените нации.

Международен пакт за гражданските и политическите права

Чл. 17. 1. Никой не може да бъде обект на своеволно и незаконно вмешателство в личния му живот, семейството му, дома или кореспонденцията му, нито на незаконно накръняване на неговата чест и добро име.

2. Всяко лице има право на законна защита срещу подобно вмешателство или накръняване.

Чл. 18. 1. Всяко лице има право на свобода на мисълта, съвестта и вероизповеданието. Това право включва свободата да изповядва или възприема религия или убеждения по свой избор и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или частно, чрез богослужение, ритуали, религиозни обреди и обучение.

2. Никой не може да бъде обект на принуда, която да накрънява свободата му да изповядва или да приема религия или убеждения по свой избор.

3. Свободата да се изповядва религията или убежденията подлежи само на такива ограничения, предвидени от закона и необходими за защитата на обществената сигурност, ред, здраве и морал, или на основните права и свободи на другите.

4. Държавите – страни по този пакт, се задължават да зачитат свободата на родителите или на законните настойници да осигуряват религиозното и моралното възпитание на своите деца съобразно собствените си убеждения.

Чл. 19. 1. Никой не може да бъде обезпокояван за убежденията си.

2. Всяко лице има право на свобода на словото; това право включва свободата да търси, да получава и да разпространява сведения и идеи от всякакъв вид, независимо от границите, било устно, писмено, печатно или като произведение на изкуството или чрез каквото и да е друго средство по свой избор.

3. Упражняването на правата, предвидени в точка 2 на този член, е свързано със специални задължения и отговорности. Следователно то може да бъде подложено на известни ограничения, които трябва обаче да бъдат изрично предвидени от закона и които са необходими:

а) за зачитане на правата или за доброто име на другите;

б) за защита на националната сигурност, на обществения ред, на народното здраве или морал.

Чл. 26. Всички лица са равни пред закона и имат право, без всякаква дискриминация, на еднаква законна закрила. В това отношение законът трябва да забранява всякаква дискриминация и да осигурява на всички лица еднаква и ефикасна закрила против всякаква дискриминация, основаваща се на раса, цвят на кожата, пол, език, религия, политически или други убеждения, национален или социален произход, имотно състояние, рождение или всякакви други признаци.

Чл. 27. В държави, в които съществуват етнически, религиозни или езикови малцинства, лицата, принадлежащи към тези малцинства, не могат да бъдат лишавани от правото да имат съвместно с другите членове на своята група собствен културен живот, да изповядват и практикуват собствената си религия или да си служат с родния си език.

Международен пакт за икономически, социални и културни права

Чл. 13. 1. Държавите – страни по този пакт, признават на всяко лице правото на образование. Те приемат, че образованието трябва да бъде насочено към пълното развитие на човешката личност и на съзнанието за нейното достойнство, както и да засили зачитането на човешките права и основни свободи. Те приемат освен това, че образованието трябва да дава възможност на всички лица да играят полезна роля в едно свободно общество, да насърчава разбирателството, търпимостта и приятелството между всички народи и всички расови, етнически и религиозни групи и да подпомага дейността на Организацията на Обединените нации за поддържането на мира.

2. Държавите – страни по този пакт, признават, че за да се постигне пълното осъществяване на това право:

- а) основното образование трябва да бъде задължително, безплатно и достъпно за всички;
 - б) средното образование в различните му форми, включително техническото и професионалното образование, трябва да се направи общодостъпно с всички подходящи средства и по-специално – с постепенното въвеждане на безплатното образование;
 - с) висшето образование трябва да се направи достъпно за всички на равноправна основа, според способностите на всеки чрез всички подходящи средства и по-специално – чрез постепенно и все по-широко въвеждане на безплатно обучение;
 - д) елементарното образование трябва да се насърчава или засилва доколкото е възможно за онези лица, които не са получили или не са завършили пълния курс на своето основно образование;
 - е) трябва да се осъществява активно развитието на училищната мрежа на всички степени, установяването на задоволителна система за отпускане на стипендии, както и непрекъснато да се подобряват материалните условия на преподавателския персонал.
3. Държавите – страни по този пакт, се задължават да зачитат свободата на родителите и, в съответните случаи – на законните настойници, да избират за своите деца училища извън тези, създадени от официалните власти, но които са съобразени с минимума образователни изисквания, установени или одобрени от държавата, и да осигуряват религиозното и моралното възпитание на своите деца съобразно собствените си убеждения.
4. Някоя разпоредба на този член не трябва да се тълкува като ограничаваща свободата на отделни лица и юридически личности да създават и ръководят учебни заведения при условие, че се спазват принципите, изложени в т.1 на този член, и че образованието, давано в тези заведения, съответствува на минималните норми, установени от държавата.
- Европейска конвенция за правата на човека

Член 8 . Право на зачитане на личния и семейния живот

- 1. Всеки има право на неприкосновеност на личния и семейния си живот, на жилището и на тайната на кореспонденцията.
- 2. Намесата на държавните власти в упражняването на това право е недопустима, освен в случаите, предвидени в закона и необходими в едно демократично общество в интерес на националната и обществената сигурност или на икономическото благосъстояние на страната, за предотвратяване на безредици или престъпления, за защита на здравето и морала или на правата и свободите на другите.

Член 9 . Свобода на мисълта съвестта и религията

- 1. Всеки има право на свобода на мисълта, съвестта и религията; това право включва свободата на всеки да променя своята религия или убеждения и свободата да изповядва своята религия или убеждения индивидуално или колективно, публично или в частен кръг, чрез богослужение, преподаване, практикуване и спазване на ритуали.
- 2. Свободата да се изповядват религията или убежденията подлежи само на такива ограничения, които са предвидени от закона и са необходими в едно демократично общество в интерес на обществената сигурност, за защитата на обществения ред, здравето и морала или за защитата на правата и свободите на другите.

Член 10 . Свобода на изразяването на мнение

- 1. Всеки има право на свобода на изразяването на мнения. Това право включва свободата на всеки да отстоява своето мнение, да получава и да разпространява

информация и идеи без намеса на

държавните власти и независимо от държавните граници. Този член не забранява държавите да подлагат на разрешителен режим радиокомпаниите, телевизионните компании и производителите на кинематографична продукция.

2. Упражняването на тези свободи, доколкото е съпроводено със задължения и отговорности, може да бъде обусловено от процедури, условия, ограничения или санкции, които са предвидени от закона и са необходими в едно демократично общество в интерес на националната и обществената сигурност и на териториалната цялост, за предотвратяването на безредици или престъпления, за защитата на здравето и морала, както и на репутацията или правата на другите, за предотвратяване разкриването на информация, получена доверително, или за гарантиране авторитета и безпристрастността на правосъдието.

Член 14 . Забрана на дискриминацията

Упражняването на правата и свободите, изложени в тази Конвенция, следва да бъде осигурено без всякаква дискриминация, основана на пол, раса, цвят на кожата, език, религия, политически и други убеждения, национален или социален произход, принадлежност към национално малцинство, имущество, рождение или друг някакъв признак.

Протокол 1, чл. 2 – Право на образование

Никой не може да бъде лишен от правото на образование. При изпълнение на която и да е от функциите си по отношение на образованието и обучението, държавата трябва да зачита правото на родителите да осигурят (на децата си) образование или обучение съобразно техните собствени религиозни и философски убеждения.

Протокол 12, чл. 1 – Обща забрана за дискриминация

1. Упражняването на всички права, предвидени в закона, трябва да бъде гарантирано без дискриминация на каквото и да е основание като пол, раса, цвят, език, религия, политически или други пристрастия, национален или социален произход, собственост, потекло или друг статус.
2. Никой не трябва да бъде дискриминиран от никоя публична власт, на което и да е от споменатите в т. 1 основания.

Европейска социална харта (изм.)

Чл. Е - Недопускане на дискриминация

Упражняването на правата по тази харта следва да бъде осигурено без дискриминация на каквото и да било основа, като раса, цвят на кожата, пол, език, религия, политически или други убеждения, национална принадлежност или социален произход, здравословно състояние, връзка с дадено национално малцинство, рождение или друго състояние.

Рамкова конвенция за защита на националните малцинства

Чл. 4

1. Страните се задължават за гарантират на лицата, принадлежащи към национални малцинства, правото на равенство пред закона и на равна защита от закона. В това

отношение, всяка дискриминация, основаваща се на принадлежност към национално малцинство, е забранена.

2. Страните се задължават да приемат, където е необходимо, подходящи мерки с оглед поощряване във всички области на икономическия, социалния, политическия и културния живот на пълно и ефективно равенство между лицата, принадлежащи към национално малцинство и тези, принадлежащи към мнозинството. В това отношение, те надлежно отчитат специфичните условия на лицата, принадлежащи към национални малцинства.

3. Мерките, приети в съответствие с ал. 2, не се разглеждат като акт на дискриминация.

Чл. 5

1. Страните се задължават да поощряват условията, необходими за лицата, принадлежащи към национални малцинства, за да поддържат и развиват своята култура, и да съхраняват съществените елементи на своята идентичност, а именно своята религия, език, традиции и културно наследство.

2. Без това да накърнява мерките, предприети в осъществяване на своята обща интеграционна политика, Страните трябва се въздържат от политики или практики, целящи асимилирането на лица, принадлежащи към национални малцинства, против тяхната воля и защитават тези лица от всяко действие, целящо такава асимилация.

Чл. 7

Страните осигуряват уважение за правото на всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, на свобода на мирните събрания, свобода на сдружаването, свобода на изразяването и свобода на мисълта, съвестта и религията.

Чл. 8

Страните се задължават да признаят, че всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, има право да изповядва своята религия или убеждения и да създава религиозни институции, организации и сдружения.

Чл. 9

1. Страните се задължават да признаят, че правото на свобода на изразяване на всяко лице, принадлежащо към национално малцинство, включва свободата да отстоява мнение и да получава и разпространява информация и идеи на малцинствения език, без намеса на държавните власти и независимо от границите. Страните осигуряват в рамките на своите правни системи лицата, принадлежащи към национално малцинство, да не бъдат дискриминирани в достъпа си до средствата за масово осведомяване.

2. Алинея 1 не пречи на Страните да изискват лицензиране, без дискриминация и основано на обективни критерии, на звуковото радиоизлъчване и телевизионните предавания или кинематографията.

3. Страните не трябва да пречат на създаването и използването на печатни средства за масово осведомяване от лица, принадлежащи към национални малцинства. В правните рамки на звуковото радиоизлъчване и телевизионното предаване те осигуряват, доколкото това е възможно и вземайки предвид разпоредбите на ал.1, лицата, принадлежащи към национални малцинства, да имат възможност да създават и да използват свои средства за масово осведомяване.

4. В рамките на своите правни системи Страните предприемат подходящи мерки, за да улеснят достъпа до средствата за масово осведомяване на лицата, принадлежащи към национални малцинства, и за да поощряват търпимостта и да допускат културен плурализъм.

Чл. 12

1. Страните, където това е подходящо, предприемат мерки в областта на образованието и изследванията, за да поощряват знания за културата, историята, езика и религията на техните национални малцинства и на мнозинството.

2. В този контекст страните осигуряват *inter alia* съответни възможности за обучение на преподаватели и достъп до учебници и улесняват контактите между ученици и учители от различни общности.

3. Страните се задължават да поощряват равни възможности за достъп до образование на всички равнища за лицата, принадлежащи към национални малцинства.

Декларация на ООН за премахване на всички форми на нетърпимост и дискриминация, основани на религиозна принадлежност или убеждения

Чл. 1. 1. Всеки човек има право на свобода на мисълта, съвестта и религията. Това право включва свободата на всеки да има религия или убеждения от всякакъв род по свой избор и свободата да изповядва своята религия и да изразява своите убеждения както индивидуално, така и колективно, публично или частно, чрез обучение, обреди, богослужение и ритуали.

2. Никой не трябва да бъде подлаган на принуда, която да стеснява свободата му да има религия или убеждения по свой избор.

3. Свободата да изповядва религия или да изразява убеждение подлежи само на ограничения, установени със закон и необходими за опазване на обществената сигурност, реда, здравето и морала, както и на основните права и свободи на останалите.

Чл. 6. В съответствие с чл. 1 на тази декларация и имайки предвид ал. 3 на чл. 1, правото на свобода на мисълта, съвестта, религията или убежденията включва конкретно следните свободи:

а) да се правят обреди и събрания във връзка с религията или убежденията и да се създават или поддържат места за тези цели;

б) да се създават и поддържат съответните благотворителни или хуманитарни учреждения;

в) да се произвеждат, придобиват и използват в съответния обем необходими предмети и материали, свързани с религиозните обреди, обичаи или убеждения;

г) да се пишат, издават и разпространяват съответни публикации в тази област;

д) да се преподава по въпросите на религията и убежденията в местата, подходящи за тази цел;

е) да се използват или получават от отделни лица и организации доброволни финансови и други пожертвувания;

ж) да се подготвят, назначават, избират или посочват по наследство съответни ръководители според потребностите и нормите в една или друга религия или убеждения;

з) да се спазват дните за почивка и да се отбелязват празниците и да се извършват обреди в съответствие с предписанията на съответната религия или убеждения;

и) да се установяват или поддържат връзки с отделни лица и общности в областта на религията или убежденията на национално или международно равнище.

* * *

Приложение II – Цитати от присъди и решения на Европейския съд по правата на човека и на Европейската комисия по правата на човека, свързани с религиозните символи

Общи цитати за свободата на религията

- "Както е заложено в чл. 9 свободата на мисълта, съзнанието и религията е една от

основите на "демократичното общество" по смисъла на Конвенцията. В своето религиозно измерение тази свобода е сред жизненоважните елементи, съставляващи идентичността на вярващите и тяхното схващане за живота, но също и ценна категория за атеистите, агностиците, скептиците или безразличните. Плурализмът, който е неразделна част от демократичното общество и който беше трудно извоюван в течение на векове, зависи от това."

Кокинакис с/у Гърция (Kokkinakis v. Greece), решение от 25 май 1993, т. 31; *Дахлаб с/у Швейцария (Dahlab v. Switzerland)*, решение от 15 февруари 2001, стр. 11; *Рефах Партизи с/у Турция (Refah Partisi v. Turkey)*, решение от 13 февруари 2003 (Голяма камера), т. 90.

- "Макар свободата на религията да е преди всичко въпрос на съвестта на всеки, тя също така предполага, между всичко останало, свобода на всеки да 'изповядва (своята) религия'. Свидетелстването с думи и дела е неразделно от религиозните убеждения на свидетеля."

Кокинакис с/у Гърция, пак там, т. 31; *Дахлаб с/у Швейцария*, пак там, стр. 11.

- "Член 9 не защитава всяко действие, мотивирано или вдъхновено от религия или вяра."

Калач с/у Турция (Kalaç v. Turkey), решение от 1 юли 1997, т. 27, *Рефах Партизи с/у Турция*, пак там, т. 92.

- Елементи, които трябва да се вземат предвид в зависимост от контекста на ограниченията

(а) Ограничения в училищата и университета

"При казуса Дахлаб, касаещ учителка на малки деца, Съдът подчерта, освен другите обстоятелства, 'ркия външен символ' който представлява носената от нея забрадка. Съдът разпита дали този символ може по някакъв начин да е имал вербуващ ефект, виждайки, че явно забрадката е наложена на жената от религиозна повеля, която трудно би се съвместила с принципа за равенство между половете. Съдът отбеляза още, че носенето на мюсюлманския шал не може лесно да се съвмести с посланието на толерантност, зачитане на околните и преди всичко равенство и недискриминация, което всички учители в демократичното общество трябва да предават на учениците си."

Лейла Шахин с/у Турция (Leyla Şahin v. Turkey), решение от 10 ноември 2005 (Голяма камера), т. 111.

- "Като съпостави правото на учителката да изповядва своята религия и необходимостта да се защитят учениците, запазвайки религиозна хармония, Съдът счита, че предвид обстоятелствата по делото и преди всичко крехката възраст на децата, за които ищцата е била отговорна като представител на държавата, (...) властите не са превишили границите на преценката си и следователно мярката (забрана на ищцата да носи мюсюлманска забрадка), която те са предприели, е била обоснована."

Дахлаб с/у Швейцария, пак там, стр. 13.

- "В страна като Турция, където мнозинството от населението принадлежи към една религия, мерките, предприети в университетите, за да се попречи на определени фундаменталистки религиозни движения да оказват натиск върху онези, които не изповядват тази религия или които принадлежат към друга религия, може да са оправдани по силата на Член 9 т. 2 от Конвенцията. При такива обстоятелства светските университети могат да регулират демонстрирането на ритуали и символи на въпросната религия, като налагат ограничения по отношение на мястото и начина на подобни прояви, за да гарантират мирното съжителство между студентите от различни вероизповедания и по този начин да запазят обществения ред и убежденията на околните."

Рефах Партизи с/у Турция, пак там, т. 95; *Лейла Шахин с/у Турция*, пак там, т. 111.

- "В ситуация, в която ценностите на плурализма, зачитането на правата на околните и особено равенството на мъжете и жените пред закона се преподават и прилагат на практика, е разбираемо компетентните власти да искат да запазят светския характер на дадената институция (държавен университет) и затова да смятат за противно на тези ценности да позволят носенето на религиозно облекло, включително и мюсюлманска забрадка, както е в настоящия казус."

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 116.

- "Второто изречение на Член 2 подсказва преди всичко, че изпълнявайки функциите си по отношение на образованието, държавата трябва да се погрижи информацията и знанията, включени в учебната програма да се преподават по един обективен, критичен и плуралистичен начин в спокойна обстановка, без каквото и да е неуместно вербуване."

Кьозе и други с/у Турция (Köse and Others v. Turkey), решение от 24 януари 2006, стр. 15, *Келдсен, Буск Мадсен и Педерсен с/у Дания (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark)*, решение от 17 декември 1976, т. 53.

- "Той (Чл. 2 от Протокол 1) задължава държавата да зачита убежденията на родителите, били те религиозни или философски, в рамките на цялата програма на държавното образование. Като се имат предвид правото на преценка, предоставено на държавата по тези проблеми, гореспоменатата разпоредба (второто изречение от Член 2 от протокол 1) забранява на държавата да 'цели системно обучение, което може се изтълкува като обучение, което не зачита религиозните и философски убеждения на родителите. Това е границата, която не трябва да прекрива'."

Кьозе и други с/у Турция (Köse and Others v. Turkey), пак там, стр. 14.

- "Според ищците е неприемливо достъпът на техните дъщери до училище да бъде възпрепятстван поради факта, че те зачитат религиозните си задължения (а именно, като носят мюсюлманска забрадка). Във връзка с това Съдът смята, че е достатъчно да отбележи, че както родителите, така и учениците са били информирани за последствията в случай, че момичетата не спазват действащия ученически правилник. Трябва да се отбележи също, че отказаният достъп до училищните сгради не е бил придружен с никаква дисциплинарна мярка; в случай че спазват правилата за облеклото, въпросните ученици ще могат да продължат да посещават занятията. Нещо повече, задължението учениците да идват на училище без шапки или шалове, покриващи главата, освен в часовете по Коран, не лишава родителите им от правото 'да просвещават или съветват децата си, да изпълняват естествените си родителски функции на възпитатели или да напътстват децата си в посока, съобразена с религиозните или философски си убеждения'."

Кьозе и други с/у Турция (Köse and Others v. Turkey), пак там, стр. 15.

(b) Ограничения на работното място

- Държавни служители

- "Тези принципи (идентифицирани в делото Кокинакис по отношение свободата на религията по смисъла на Чл. 9) важат и за държавните служители. Въпреки че е легитимно държавата да задължава държавните служители, с оглед на техния статут, да бъдат дискретни, те са отделни индивиди и като такива отговарят на изискванията за защита по Член 9 от Конвенцията. Следователно на Съдът трябва да определи, след като е разгледал обстоятелствата по всяко дело, дали е постигнат справедлив баланс между фундаменталната свобода на религията и легитимния интерес на демократичната държава да гарантира, че държавните служители правилно следват целите, изброени в Член 9 т. 2." *Куртулмуш с/у Турция (Kurtulmuş v. Turkey)*, решение от 24 януари 2006, стр. 7.

- "Когато едно лице упражнява свободата да изповядва своята религия, може да се наложи да се обърне особено внимание на неговото специфично положение." "При избора си да следва военна кариера г-н Калач е приел по собствено съгласие системата на военна дисциплина, която по своята същност предполага възможността за налагане на ограничения на някои от правата и свободите на членовете на въоръжените сили по начин, който не би бил възможен по отношение на цивилните граждани."

Калач с/у Турция, пак там, т. 27.

- "Задължението на учителя да спазва нормални часове на работа, които според него съвпадат с времето молитвите му, може да е съвместимо със свободата на религията."

Рефах Партизи с/у Турция, пак там, т. 92 с препратка към *X с/у Обединеното кралство (X v. the United Kingdom)*, No. 8160/78, решение от 12 март 1981, и *Континен с/у Финландия (Konttinen v. Finland)*, решение от 3 декември 1993, Европейска комисия по правата на човека.

- "Комисията припомня, че при Жалба No. 24949/94, декември 3.12.96, (Континен с/у Финландия), непубликувана, служител на финландските държавни железници е бил уволнен заради неспазване на работното време, тъй като работата в петък след залез е забранена от църквата на Адвентистите от Седмия ден, към която той принадлежал. В този случай Комисията прецени, че ищецът не е бил уволнен заради религиозните си убеждения, а защото е отказал да спазва работното си време. При тези обстоятелства Комисията счете, че макар отказът да е бил мотивиран с религиозни убеждения, това положение не поражда защита по Член 9 т. 1. Комисията сметна още, че ищецът не е успял да докаже, че върху него е бил упражнен натиск да се откаже от религиозните си възгледи или че му е било попречено да изповядва религията или убежденията си (*inter alia* той е бил свободен да напусне)."

Стедман с/у Обединеното кралство (Stedman v. UK), решение от 9 април 1997, Европейска комисия по правата на човека.

- "Като съпоставя правото на учителката да изповядва своята религия с необходимостта да се предпазят учениците, като се запази религиозна хармония, Съдът прецени, че при обстоятелствата по делото и предвид преди всичко крехката възраст на децата, за които ищцата е била отговорна като представител на държавата, (...) властите не са надхвърлили границите на преценката и следователно мярката (забрана на ищцата да носи мюсюлманска забрадка), която са предприели, не е била необоснована."

Дахлаб с/у Швейцария, пак там, стр. 13.

- "Съдът припомня, че винаги е подчертавал, че запазването на принципите на светската власт несъмнено представлява една от опорите на Турската държава (...) В това отношение Съдът припомня, че в миналото е приел, че демократичната държава има правото да изисква от държавните служители да бъдат верни на конституционните принципи, на които държавата се основава."

Куртумулуш с/у Турция, пак там, стр. 8 (неофициален превод, оригиналът е на френски език).

- Частният сектор

- "Ищцата е била уволнена, защото не се е съгласила да работи определено работно време, а не заради нейните религиозни убеждения като такива, била е свободна да напусне и всъщност е напуснала работата си. Затова Комисията смята, че ако ищцата е била наета от държавата и уволнена при същите обстоятелства, подобно уволнение не би съставлявало намеса в нейните права по смисъла на Член 9 т. 1 (Чл. 9-1). A fortiori не може да се очаква Обединеното кралство да има законодателство, което да защитава служителите от подобни уволнения от частни работодатели. След като самото уволнение

не съставлява намеса в правата на ищцата по смисъла на Член 9, фактът, че ищцата не е пледирала несправедливо уволнение пред Институционния съд (който единствено има юрисдикция над работодатели за дела висящи над 2 години), не може сам по себе си да съставлява нарушение на Член 9 от Конвенцията.”

Стедман с/у Обединеното кралство, пак там.

(с) Ограничения, свързани със съображения за сигурността и здравето

- “Настоящият случай касае сикх, който е бил помолен да свали тюрбана си при проверката на пътниците на летище. Съдът прецени, че това съставлява намеса в неговото право да изповядва религията си. По отношение на легитимната крайна цел и пропорционалността на предприетите мерки Съдът прецени: “първо, проверките на пътниците на летищата без съмнение са необходими за обществената сигурност по смисъла на (Чл. 9 т. 2). Второ, методите за тяхното прилагане при този казус попадат в границите на преценката на ответната държава, още повече че те са били редовни по своята същност”.

Фул с/у Франция (Phull v. France), решение от 13 ноември 2003, стр. 3.

- “Задължението на учителя да спазва нормални часове на работа, които според него съвпадат с времето молитвите му, може да е съвместимо със свободата на религията (вж. *X с/у Обединеното кралство*, No. 8160/78, решение на Комисията от 12 март 1981, Решения и доклади (DR) 22, стр. 27), както и задължението на мотоциклетиста да носи предпазна каска, което според него е несъвместимо с религиозните му obligations (вж. *X с/у Обединеното кралство*, No. 7992/77, решение на Комисията от 12 юли 1978, Решения и доклади 14, стр. 234).”

Рефах Партизи с/у Турция, т. 92 с препратка към *X с/у Обединеното кралство*, No. 7992/77, решение от 12 юли 1978, Европейска комисия по правата на човека.

- Общи принципи, които трябва да се имат предвид, независимо от контекста

(а) Плурализъм у съжителство на различните вероизповедания

- “Точка 2 от Чл. 9, който предвижда ограничения “се отнася само до “свободата на всеки да изповядва своята религия или убеждения”. По този начин той признава, че демократичните общества, в които съжителстват няколко религии в една и съща нация, може да е необходимо да се поставят ограничения на тази свобода, за да се помирят интересите на различните групи и да се гарантира, че се зачитат убежденията на всеки.”

Кокинакис с/у Гърция, пак там, т. 33; *Дахлаб с/у Швейцария*, пак там, стр. 11; *Лейла Шахин с/у Турция*, пак там, т. 106.

- “В страна като Турция, където мнозинството от населението принадлежи към една религия, мерките, предприети в университетите, за да се попречи на определени фундаменталистки религиозни движения да оказват натиск върху онези, които не изповядват тази религия или които принадлежат към друга религия, може да са оправдани по силата на Член 9 т. 2 от Конвенцията. При такива обстоятелства светските университети могат да регулират демонстрирането на ритуали и символи на въпросната религия, като налагат ограничения по отношение на мястото и начина на подобни прояви, за да гарантират мирното съжителство между студентите от различни вероизповедания и по този начин да запазят обществения ред и убежденията на околните.”

Рефах Партизи с/у Турция, пак там, т. 95; *Лейла Шахин с/у Турция*, пак там, т. 111.

- “Съдът често е подчертавал ролята на държавата на неутрален и безпристрастен

организатор на практикуването на различни религии, вярвания и убеждения, и е изтъквал, че тази роля допринася за обществения ред, религиозната хармония и толерантността в демократичното общество. Съдът смята също така, че задължението на държавата да бъде неутрална и безпристрастна е несъвместимо с каквато и да било власт на държавата да преценява легитимността на религиозните вярвания или на начините, по които тези вярвания биват изразявани. Съответно ролята на властите не е да премахват причината за напрежение, като ликвидират плурализма, а да гарантират, че различните групи се толерират една друга.”

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 107, на базата на *Метрополската църква на Бесарабия с/у Молдова (Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova)*, решение от 13 декември 2001, т. 116.

- “Плурализмът, толерантността и либерализмът са отличителните белези на ‘демократичното общество’. Макар понякога интересите на индивида да са подчинени на тези на групата, демокрацията не означава само превес на възгледите на мнозинството: трябва да се постигне баланс, който да гарантира правилното отношение към хората от малцинствата и да се избягва всяка злоупотреба с господстващото положение. Плурализмът и демокрацията винаги трябва да се основават на диалог и компромиси, които задължително водят до различни отстъпки от страна на индивидите или групите, които отстъпки са оправдани в името на запазването и насърчаването на идеалите и ценностите на демократичното общество.”

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 108.

- “Второто изречение на Член 2 подсказва предимно, че при изпълнение на образователните си функции, държавата трябва да се погрижи информацията или познанията, включени в учебната програма, да бъдат предавани по един обективен, критичен и плуралистичен начин в спокойна обстановка и без неуместно вербуване.”

Кьозе и други с/у Турция, стр. 15 от решението; *Келдсен, Буск Мадсен и Педерсен с/у Дания*, пак там, стр. 53.

(b) Отношението между държавата и религиите

- “Съдът често е подчертавал ролята на държавата на неутрален и безпристрастен организатор на практикуването на различни религии, вярвания и убеждения, и е изтъквал, че тази роля допринася за обществения ред, религиозната хармония и толерантността в демократичното общество. Съдът смята също така, че задължението на държавата да бъде неутрална и безпристрастна е несъвместимо с каквато и да било власт на държавата да преценява легитимността на религиозните вярвания или на начините, по които тези вярвания биват изразявани. Съответно ролята на властите не е да премахват причината за напрежение, като ликвидират плурализма, а да гарантират, че различните групи се толерират една друга.”

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 107, на базата на *Метрополската църква на Бесарабия с/у Молдова (Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova)*, решение от 13 декември 2001, т. 116.

- “Когато предмет на спора са отношенията между държавата и религиите, за които в демократичното общество може да има противоположния мнения, трябва да се отдели специално внимание на ролята на националния компетентен орган. Такъв е именно случаят, когато става дума за регулиране носенето на религиозни символи в учебните институции, особено с оглед на различните подходи на националните власти по проблема. В Европа не може да се разграничи една общовалидна концепция за значението на религията в обществото, а значението и въздействието на публичното изразяване на религиозните убеждения варират в зависимост от времето и контекста. Вследствие на това правилата в тази област варират в различните страни според националните традиции и

изискванията, произтичащи от нуждата да се защитят правата и свободите на другите и да се запази обществения ред. Съответно степента и формата на подобни разпоредби неизменно донякъде зависи от съответната държава, тъй като зависят от контекста в съответната страна.”

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 109.

- “Доктрината за границите на преценката вървят ръка за ръка с надзора от страна на Европа, обхващащ както закона, така и решенията за неговото прилагане. Задачата на Съда е да определи дали мерките на национално ниво по принцип са оправдани и пропорционални. При определяне на границите на преценката по настоящото дело Съдът трябва да вземе под внимание предмета на спора, а именно необходимостта да се защитят правата и свободите на другите, да се запази обществения ред и да се осигури граждански мир и истински плурализъм на религиите, който е жизненоважен за оцеляването на демокрацията.”

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 110.

(с) Равенство между половете

- “Равенството между половете (е) признато от Европейския съд за един от ключовите принципи, на които се основава Конвенцията и представлява цел, която трябва да бъде постигната от страните членки на Съвета на Европа (...).”

Лейла Шахин с/у Турция, пак там, т. 115.

(d) Най-добрите интереси на детето

- “Като съпостави правото на учителката да изповядва своята религия с необходимостта да се предпазят учениците чрез запазване на религиозна хармония, Съдът прецени, че при обстоятелствата по делото и предвид преди всичко крехката възраст на децата, за които ищцата е била отговорна като представител на държавата, (...) властите не са надхвърлили границите на преценката и следователно мярката (забрана на ищцата да носи мюсюлманска забрадка), която са предприели, не е била необоснована.”

Дахлаб с/у Швейцария, пак там, стр. 13.

(е) Недискриминация

- “Съдът отбелязва, че правилата за облеклото на държавните служители се прилагат еднакво за всички държавни служители, независимо от техните функции или вероизповедание; (...) Несъмнено ищецът свободно е приел статута на държавен служител.”

Куртулмуш с/у Турция, пак там, стр. 7 (неофициален превод, оригиналът е на френски език).

- “Не може напълно да се отрече, че носенето на забрадка може да има някакъв ефект на религиозно вербуване, когато е ясно, че забрадката явно е наложена на жената от повеля в Корана, която, както Федералният съд посочи, е трудно съвместима с принципа за равенство между половете. Следователно изглежда трудно носенето на мюсюлманска забрадка да е съвместимо с посланието на толерантност, зачитане на другите и най-вече равенство и недискриминация, което всички учители в демократичното общество трябва да предават на учениците си.”

Дахлаб с/у Швейцария, пак там, стр. 13.

- [1] Международният пакт за граждански и политически права е правно обвързващ за всички страни членки.
- [2] Международният пакт за икономически, социални и културни права е правно обвързващ за всички страни членки.
- [3] Протокол No. 1 от ЕКПЧ беше ратифициран от всички страни членки, с изключение на Андора, Монако и Швейцария. Протокол No. 12 към ЕКПЧ беше ратифициран от следните страни членки: Албания, Армения, Босна и Херцеговина, Хърватия, Кипър, Финландия, Грузия, Люксембург, Холандия, Румъния, Сан Марино, Сърбия, Македония, Украйна.
- [4] Европейската социална харта (изм) беше ратифицирана от следните страни членки: Албания, Андора, Армения, Азербайджан, Белгия, България, Кипър, Естония, Финландия, Франция, Грузия, Ирландия, Италия, Литва, Малта, Молдова, Холандия, Норвегия, Португалия, Румъния, Словения, Швеция.
- [5] Рамковата конвенция за защита на националните малцинства беше ратифицирана от всички страни членки, освен Андора, Белгия, Франция, Гърция, Исландия, Люксембург, Монако и Турция.
- [6] *Kokkinakis v. Greece*, решение от 25 май 1993.
- [7] *K?se and 93 others v. Turkey*, решение от 24 януари January 2006 (налично само на френски).
- [8] *Leyla ?ahin v. Turkey*, решение от 10 ноември 2005 (Голяма камара).
- [9] *K?se and 93 others v. Turkey*, пак там.
- [10] *Karaduman v. Turkey*, No. 16278/90, и *Bulut v. Turkey*, No. 18783/91, решения от 3 май 1993, Европейска комисия по правата на човека.
- [11] *Kurtulmu? v. Turkey*, No. 65500/01, решение от 24 януари 2006; *mutatis mutandis Vogt v. Germany*, решение от 26 септември 1995.
- [12] *Dahlab v. Switzerland*, решение от 15 февруари 2001.
- [13] *Kurtulmu? v. Turkey*, No. 65500/01, решение от 24 януари 2006 (само на френски език).
- [14] *Kala? v. Turkey*, решение от 1 юли 1997.
- [15] *Konttinen v. Finland*, No. 24949/94, решение от 3 декември 1996, Европейска комисия по правата на човека.
- [16] *Stedman v. United Kingdom*, No. 29107/95, решение от 9 април 1997, Европейска комисия по правата на човека.
- [17] *Phull v. France*, No. 35753/03, решение от 11 януари 2005.
- [18] *X. v. United Kingdom*, No. 7992/77, решение от 12 юли 1978, Европейска комисия по правата на човека.
- [19] Член 18 от Международния пакт за граждански и политически права.
- [20] Комитет по правата на човека на Международния пакт за граждански и политически права, *Raihon Hudoyberganova v. Uzbekistan*, 18 януари 2005, No. 931/2000.
- [21] Комитет по правата на човека на Международния пакт за граждански и политически права, *Karnel Singh Bhinder v. Canada*, 28 ноември 1989, No. 208/1986.
- [22] Вж. Приложение II за съответните откъси от практиката на Съда.
- [23] *Kala? v. Turkey*, решение от 1 юли 1997, т. 27, *Refah Partisi v. Turkey*, решение от 13 февруари 2003 (Голяма камара), т. 92.
- [24] *Dahlab v. Switzerland*, решение от 15 февруари 2001, стр. 13.

- [25] *Leyla ?ahin v. Turkey*, решение от 10 ноември 2005, т. 111.
- [26] *K?se and Others v. Turkey*, решение от 24 януари 2006, стр. 14 и 15 (само на френски език).
- [27] *Refah Partisi v. Turkey*, пак там, т. 95; *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 111.
- [28] *K?se and Others v. Turkey*, пак там, стр. 15.
- [29] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 116.
- [30] *Kurtulmu? v. Turkey*, решение от 24 януари 2006 (само на френски език).
- [31] *Refah Partisi v. Turkey*, пак там, т. 92, с препратка към *X v. the United Kingdom*, No. 8160/78, решение от 12 март 1981 и *Konttinen v. Finland*, решение от 3 декември 1993, и двете решения са на Европейската комисия по правата на човека.
- [32] *Dahlab v. Switzerland*, пак там; *Kurtulmu? v. Turkey*, пак там.
- [33] *Kala? v. Turkey*, решение от 1 юли 1997, т. 27.
- [34] *Stedman v. United Kingdom*, решение от 9 април 1997, Европейска комисия по правата на човека.
- [35] *Phull v. France*, решение от 13 ноември 2003, стр. 3.
- [36] *Refah Partisi v. Turkey*, пак там, т. 92, с препратка към *X v. the United Kingdom*, No. 7992/77, решение от 12 юли 1978, Европейска комисия по правата на човека.
- [37] *Kokkinakis v. Greece*, решение от 25 май 1993, т. 33; *Dahlab v. Switzerland*, пак там, стр. 11; *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 106.
- [38] *Refah Partisi v. Turkey*, пак там, т. 95; *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 111.
- [39] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 107, с препратка към *Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*, решение от 13 декември 2001, т. 116.
- [40] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 108.
- [41] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 108.
- [42] *K?se and Others v. Turkey*, пак там, стр. 15 (само на френски език); *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, решение от 17 декември 1976, т. 53.
- [43] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 107.
- [44] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 109.
- [45] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 109.
- [46] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 110.
- [47] *Leyla ?ahin v. Turkey*, пак там, т. 115.
- [48] *Dahlab v. Switzerland*, пак там, т. 13.
- [49] *Kurtulmu? v. Turkey*, пак там, стр. 7 (само на френски език).
- [50] *Dahlab v. Switzerland*, пак там, стр. 14.
- [51] Документ E/CN.4/2006/5. Г-жа Джахангир групира показателите според това дали националните мерки явно противоречат на международните стандарти за правата на човека (влошаващи фактори) или те не противоречат автоматично на тези стандарти (неутрални фактори).